

Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied

Enkele in de afgelopen jaren in Zuid-Nederland en Noord-België ontdekte greppel- en palenenclosures uit de Romeinse tijd blijken grote overeenkomsten te vertonen met cultusplaatsen uit andere delen van Noordwest-Europa, met name die uit Noord-Frankrijk.

1. **Inleiding**
2. **Beschrijving van de cultusplaatsen**
  - 2.1 HOOGELOON
  - 2.2 OSS-USSEN
  - 2.3 ALPHEN
  - 2.4 WIJNEGEM
  - 2.5 NEERHAREN-REKEM
  - 2.6 WIJSHAGEN
  - 2.7 SAMENVATTING
3. **De cultuurhistorische context**
  - 3.1 ZUID-DUITSLAND: DE VIREECKSCHANZEN
  - 3.2 FRANKRIJK: DE ENCLOS CULTUELS
  - 3.3 HET DUITSE RIJNLAND: DE GRABGÄRTEN
  - 3.4 ENGELAND: 'TEMENOI' EN ENCLOSURES VAN HET TYPE THORNHAM
  - 3.5 SAMENVATTING
4. **Interpretatie**
  - 4.1 EEN CULTUURHISTORISCHE INTERPRETATIE
  - 4.2 EEN ALTERNATIEVE ANTROPOLOGISCHE INTERPRETATIE

Summary

Noten

Literatuur

1. Inleiding

Het grootschalig archeologisch onderzoek van landelijke nederzettingen uit de Romeinse tijd dat de laatste tien jaar op diverse plaatsen in het gebied tussen Maas, Demer en Schelde is uitgevoerd, heeft een grote hoeveelheid nieuwe

gegevens opgeleverd voor de analyse van het nederzettingensysteem in dit deel van de provincies Gallia Belgica en Germania Inferior. Een van de bijproducten van dit onderzoek is de ontdekking van een voor deze regio nieuw type monument. De vijf sinds 1976 opgegraven monumenten van dit nieuwe type bezitten een zodanige mate van overeenkomst, dat ook een ruim 40 jaar geleden, maar slechts zeer ten dele onderzocht 'grafcomplex' zich met een redelijke mate van zekerheid in de nieuwe categorie laat onderbrengen. De totale populatie bestaat op dit moment dus uit zes monumenten (*fig. 1*).

Het nieuwe type kan, heel algemeen, gekarakteriseerd worden als een *enclosure*. Het gaat om een door middel van een greppel (al dan niet met wal) of palissade omgeven vierhoekig terrein waarop, in vier van de zes gevallen, sporen van één of meer lineaire paalzettingen waarneembaar zijn. De oppervlakte van de enclosure varieert van 150 tot ruim 2000 m². De interpretatie van de bedoelde monumenten, d.w.z. het toeschrijven van éénzelfde functie aan elk van hen, heeft pas recentelijk zijn beslag gekregen. Aan de bron van de interpretatie staat de *French Connection*. Tijdens een reis door Noord-Frankrijk, in 1986, kwamen wij, geïnspireerd door de resultaten van het recente archeologische onderzoek van Keltische en Gallo-Romeinse heiligdommen, met name te Gournay-sur-Aronde, tot de gedachte dat de verklaring voor de vierkante enclosures uit onze eigen opgravingen in Oss-Ussen en Hoogeloo, wel eens in de richting van eenvoudige heiligdommen gezocht zou moeten worden. Dit in tegenstelling tot het idee, dat wij beiden aanvankelijk hadden, dat het om veekralen zou kunnen gaan. Vooral de opmerkelijke overeenkomst tussen de rituele paalzettingen in Gournay (fase I) en de paalzettingen in de enclosure van Hoogeloo was voor ons van beslissende betekenis voor de herinterpretatie. Vanuit de nieuwe, religieuze optiek werd een literatuurstudie uitgevoerd om na te gaan of er in het Maas-Demer-Scheldegebied nog meer van dergelijke monumenten aan te wijzen zijn. Dit leverde een viertal kandidaten op, een enkele veel 'sprekender' dan de enclosures in Hoogeloo en Oss-Ussen. Opmerkelijk was dat twee van deze enclosures ook als veekraal of stal waren geïnterpreteerd.

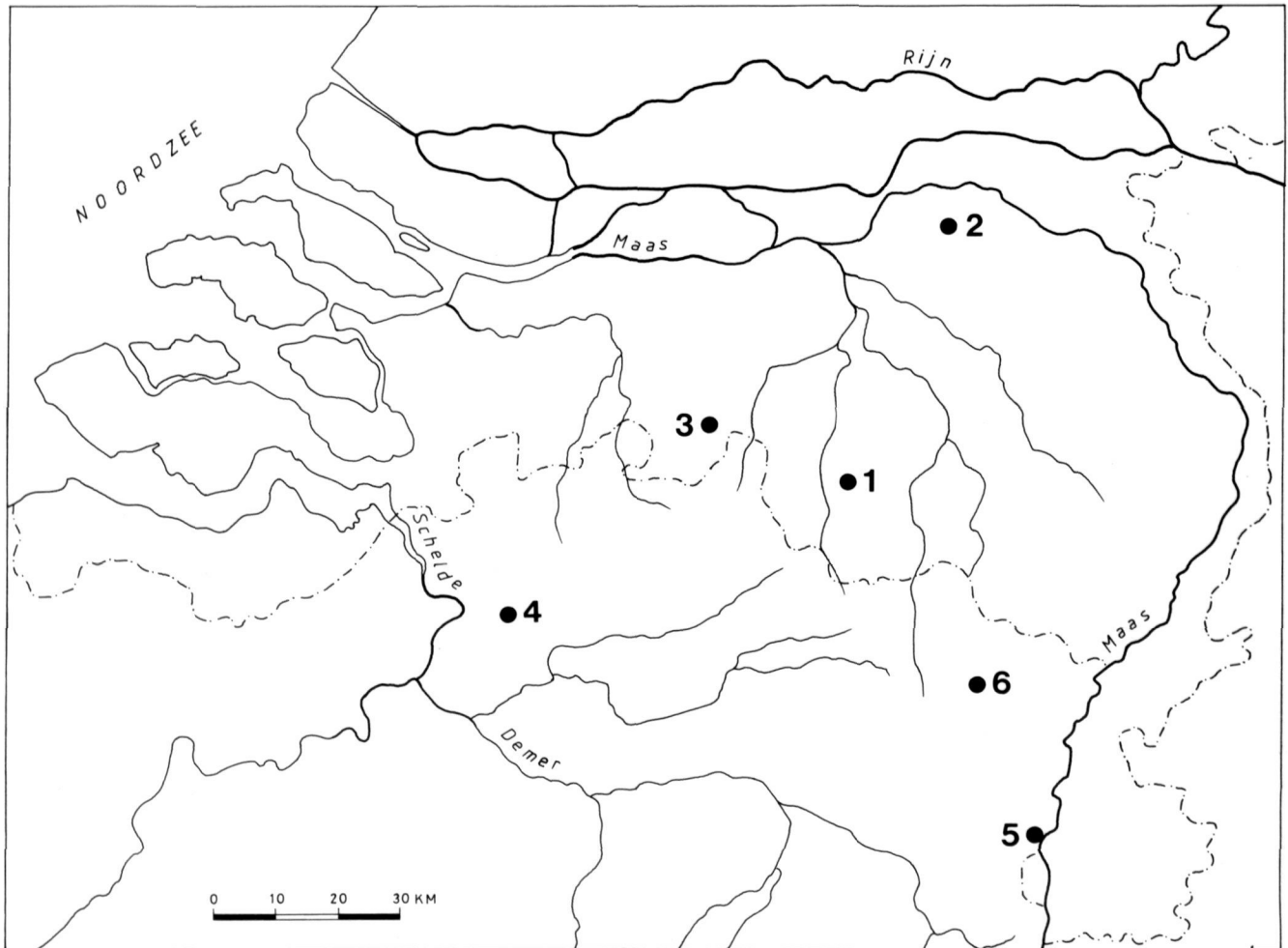

Fig. 1 Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied: Hoogeloon (1), Oss-Ussen (2), Alphen (3), Wijnegem (4), Neerharen-Rekem (5) en Wijshagen (6). Rural sanctuaries from the Roman period in the Meuse-Demer-Scheldt area.

In hoofdstuk 2 zullen de diverse aspecten van de nieuw gedefinieerde categorie heiligdommen uit het boven omschreven gebied uitvoerig worden behandeld. Drie van de monumenten liggen in de Nederlandse provincie Noord-Brabant (Hoogeloon, Oss-Ussen en Alphen), de drie overige liggen in de Belgische provincies Antwerpen (Wijnegem) en Limburg (Neerharen-Rekem en Wijshagen). Het mag geen verwondering wekken dat de beschrijvingen enigszins wisselend zijn wat de mate van gedetailleerdheid betreft. Slechts twee van de monumenten kennen wij uit eigen waarneming, de informatie over de overige komt 'uit de tweede hand' (publikaties en aanvullende gesprekken).

In hoofdstuk 3 zal het besproken verschijnsel in een ruime cultuurhistorische context geplaatst worden. De drie gebieden die daarbij een centrale rol spelen zijn Zuid-Duitsland, Noordwest-Frankrijk en het Duitse Rijnland. In deze regio's komen enclosures voor die met de Zuidnederlandse en Belgische vergelijkbaar zijn en die in de litera-

tuur bekend staan als *Viereckschanzen*, *enclos cultuels* en *Grabgärten*. In het laatste hoofdstuk wordt een poging gedaan om de religieuze functie van dit soort heiligdommen nader te verduidelijken. Nadat een overzicht is gegeven van de gangbare opvattingen over de rol die zij in het religieuze systeem van de samenlevingen in de ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd speelden, zal een gedeeltelijk alternatieve interpretatie worden geformuleerd, die uitgaat van een expliciet religieus-antropologisch kader. Ook zal worden nagegaan in hoeverre de heiligdommen in het Maas-Demer-Scheldegebied meer licht kunnen werpen op het romaniseringsproces.

Op deze plaats willen wij graag de onderzoekers van de Belgische opgravingen Neerharen, Wijshagen en Wijnegem bedanken. Guy de Boe en Luc van Impe van de Nationale Dienst voor Opgravingen te Brussel gaven ons inza-ge in nog ongepubliceerd materiaal en trachten ons met

beide benen op de grond te laten blijven. Tevergeefs. Guido Cuyt van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie gaf toestemming om nog ongepubliceerd materiaal in dit artikel te vermelden en het relevante deel daarvan af te beelden. Dat hij zelf na het eerste gesprek aan zijn veekraal begon te twijfelen is mogelijk mede veroorzaakt door het feit dat onze discussies in Antwerpen zich op 16-hoog afspeelden. Tot slot gaat onze dank uit naar collega Nico Roymans, voor zijn enthousiaste bijdrage aan het Franse excursie-avontuur en de discussies over de Noordgallische samenlevingen en hun religie.

De tekeningen voor dit artikel werden vervaardigd door Harry Burgers, Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam (fig. 1-4, 6, 8, 12-13, 16), Henk de Lorm en Ide Stoepker, Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit Leiden (resp. fig. 9-10 en 7, 18). De Engelse tekst van de summary werd gecorrigeerd door Susan Mellor.

2. Beschrijving van de cultusplaatsen

2.1 HOOGELOON

De eerste enclosure die wij zullen bespreken is ontdekt tijdens de opgravingen die sinds 1980 door het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam worden uitgevoerd op de Kerkakkers bij Hoogeloon (Slofstra 1982; Slofstra/Bazelmans 1983). De enclosure ligt 50 m ten zuiden van de omheining van een ca. 4,5 ha grote inheems-Romeinse nederzetting. Reeds eerder waren tijdens een survey van het terrein op deze plaats oppervlaktevondsten gedaan, reden waarom hier tijdens de opgravingscampagne van 1985 aan de rand van het eigenlijke nederzettingsterrein een tweetal aparte opgravingsputten werd aangelegd. De bij deze gelegenheid blootgelegde enclosure is min of meer vierkant en meet 22,50 × 20,50 m (fig. 2). Hij wordt gevormd door een greppel met een breedte van 50 tot 100 cm en een diepte variërend van 30 cm (aan de NW- en ZO-kant) tot ca. 80 cm (aan de NO-kant). In het zuidwesten is de greppel ten gevolge van recente ploegactiviteiten geheel verdwenen. Wanneer we er rekening mee houden dat het oorspronkelijke maaiveld ongeveer 30 cm hoger gelegen moet hebben dan het opgravingsvlak, dan kan de oorspronkelijke diepte geschat worden op 60 tot 130 cm. Ongeveer tegenover elkaar, aan de oost- en westzijde, bevindt zich een tweetal openingen in de greppel, met een breedte van respectievelijk 2,30 en 3,00 m. Het is waarschijnlijk dat de greppel aan de binnenzijde begeleid is geweest door een lage wal. Hiervan zijn echter geen sporen teruggevonden.

Binnen de enclosure werd een groot aantal sporen aangetroffen, in de vorm van diepe en minder diepe kuilen. In het zuidelijk deel gaat het voornamelijk om ondiepe kuilen, met uitzondering van een drietal z.g. boomkuilen (spoonrs. 1, 5 en 87) en een dicht bij het centrum gelegen

kuil (spoonr. 4). In het noordelijke deel van de enclosure komen diepere kuilen voor. Opvallend is een tweetal haaks op elkaar staande rijen van 38 tot 80 cm diepe kuilen: een ongeveer oost-west verlopende rij (spoonrs. 34, 3, 47 en 6), en een ongeveer noord-zuid verlopende rij (spoonrs. 97, 48, 49 en 4). De meest noordelijke kuil van de laatste rij werd pas zichtbaar onderin de omheiningsgreppel. Het vondstmateriaal uit de enclosure is zeer zorgvuldig verzameld. De vulling van de greppels en de kuilen is tijdens de opgraving voor het grootste gedeelte gezeefd om zoveel mogelijk gegevens te verzamelen voor de datering en de interpretatie van de op het eerste gezicht raadselachtige vierhoek. De meeste vondsten zijn afkomstig uit de diepe kuilen in het noordelijk deel van de enclosure en uit de greppelgedeelten aan de NO-zijde. De bovengenoemde noord-zuid georiënteerde kuilenrij bevatte de volgende vondsten:

1. Kuil in de greppel (spoonr. 97); diepte max. 52 cm. Inhoud: 1 fragment van inheems aardewerk, 2 fragmenten van gladwandig aardewerk en enkele fragmentjes verbrand bot.
2. Kuil (spoonr. 48); diepte max. 38 cm. Inhoud: 1 randfragment van ruwwandig aardewerk, 10 wandfragmenten van inheems aardewerk en wat verbrand bot.
3. Kuil (spoonr. 49); diepte max. 55 cm. Inhoud: 12 wandfragmenten van inheems aardewerk, 1 randfragment van ruwwandig aardewerk, 3 wandfragmenten van geelbruine Belgische waar, 1 wandfragment van een terra nigra-kommetje, 1 spijkerfragment, verbrand bot en houtskool.
4. Kuil (spoonr. 4); max. diepte 78 cm. Inhoud: 1 randfragment en 25 wandfragmenten van inheems aardewerk, 8 wandfragmenten van één of meer orangerode Belgische bekertjes met 'arcering' tussen horizontale groeflijntjes, 1 fragmentje terra nigra, 1 fragment van een blauwe, glazen La Tène-armband met D-vormige doorsnede, enkele fragmentjes verbrand bot en houtskool.

De oost-west georiënteerde palenrij bevatte het volgende vondstmateriaal:

1. Kuil (spoonr. 34); max. diepte 60 cm. Inhoud: 10 fragmentjes van inheems aardewerk en 1 wandfragment van een geelbruine beker van Belgische waar met 'diamantversiering' (cf. Holwerda 1941, nrs. 69, 77, 103, 105).
2. Kuil (spoonr. 3); max. diepte 60 cm. Inhoud: 15 wandfragmenten van inheems aardewerk, 3 wandfragmenten van een geelbruine beker van Belgische waar met 'diamantversiering', 1 wandfragment van geelbruine Belgische waar, groot gedeelte van een dunwandig kommetje van oranjegele Belgische waar met licht naar binnen gebogen rand (fig. 3:3).
3. Kuil (spoonr. 47); max. diepte 80 cm. Inhoud: 30 wandfragmenten van inheems aardewerk, 1 wandfrag-

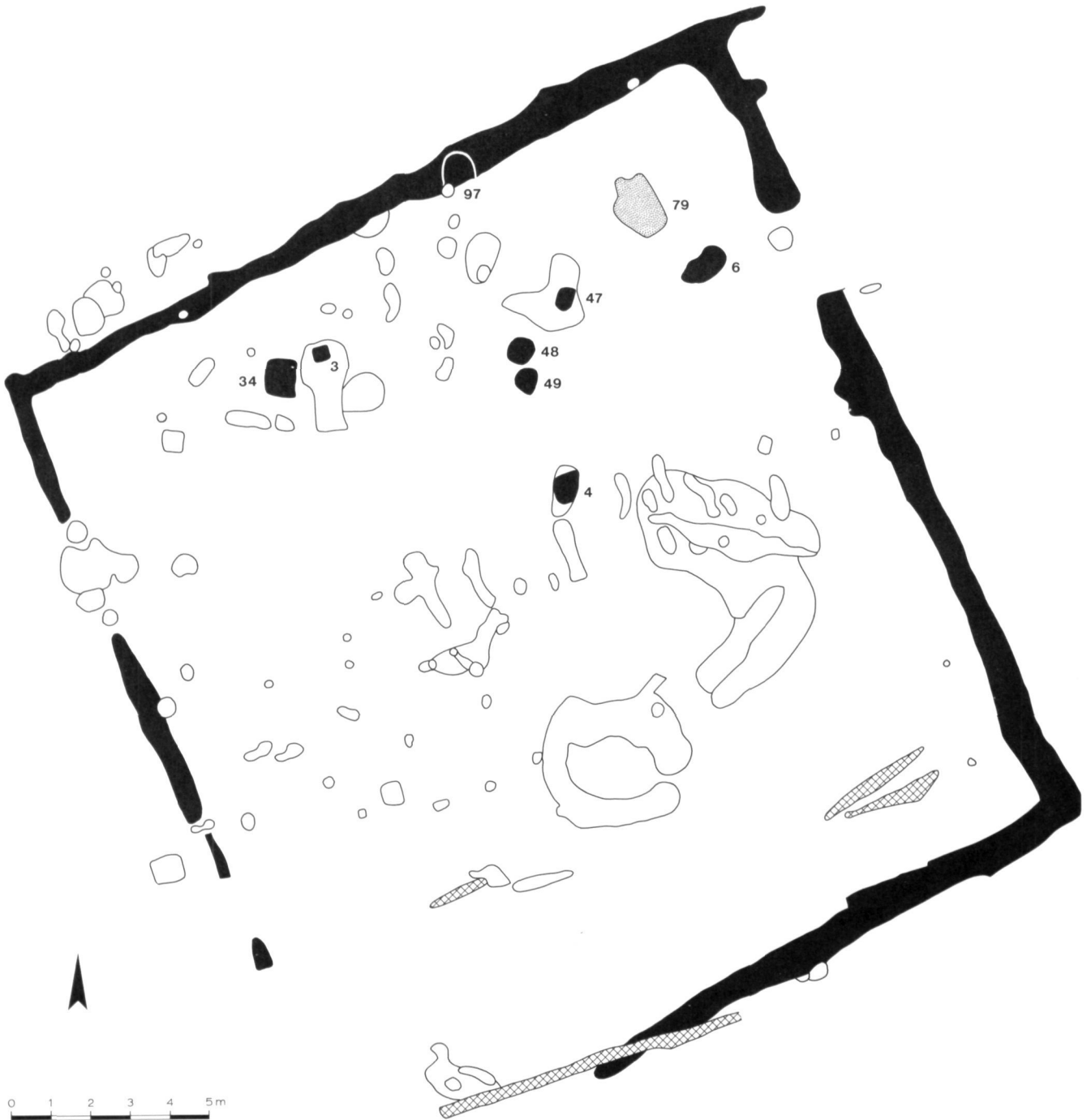

Fig. 2 Hoogeloon: plattegrond van de cultusplaats, met een diepe kuil (grijs) en sporen van rituele paalzettingen (zwart) op het binnenterrein; recente sporen zijn gearceerd weergegeven.

Hoogeloon: plan of the sanctuary, with a deep pit (grey) and traces of ritual settings of posts (black) within the enclosure; recent traces are hatched.

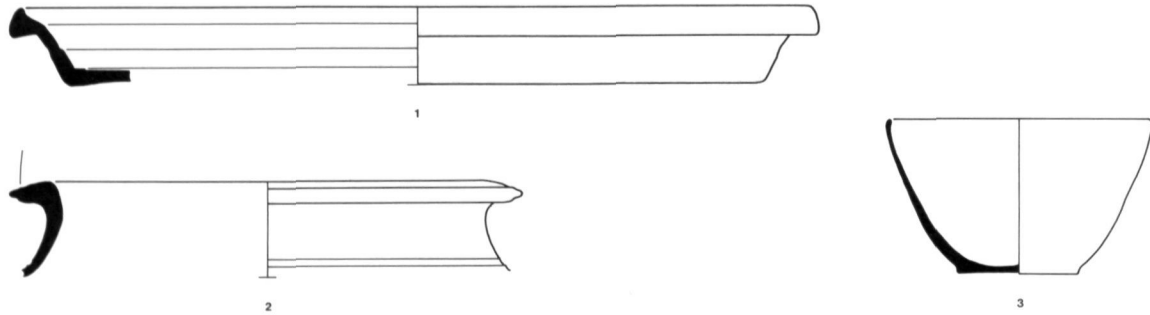

Fig. 3 Hoogeloon: enkele vroeg-Romeinse aardewerkvondsten uit de cultusplaats; bord van Belgische waar met rode sliplaag aan de binnenkant (1), kookpot (2), dunwandig kommetje van Belgische waar (3). Schaal 1:2.

Hoogeloon: some early Roman pottery finds from the sanctuary; plate of Belgic ware with a red slip on the inside (1), cooking-pot (2), thin-walled cup of Belgic ware (3). Scale 1:2.

ment van een dolium, 2 fragmenten van een t.s.-bord (waarschijnlijk Augusteïsch, type niet nader te bepalen), 1 rand- en 1 wandfragment van een bord van Belgische waar met een rode sliplaag aan de binnenzijde (*fig. 3:1*; cf. Holwerda 1941, 696) – passend aan een randfragment uit spoor 7 en waarschijnlijk van hetzelfde exemplaar als enkele fragmenten uit spoor 115 en 79 –, 4 wandfragmenten van een beker van geelbruine Belgische waar, 1 wandfragment van roodbeschilderde Belgische waar, 1 randfragment van een kookpot met afgeplatte rand en een ondiepe groeflijn op de overgang van de hals naar de schouder (*fig. 3:2*; Stuart type 201B), 1 randfragmentje van kleurloos glas, waarschijnlijk afkomstig van een beker met geprofileerde rand (2e eeuw na Chr.) – maar mogelijk ook van een facettenbeker (Isings 21; niet vroeger dan Flavisch)¹, houtskool en verbrand bot.

4. Kuil (spoornr. 6); max. diepte 58 cm. Inhoud: 1 rand-, 1 wand- en 1 bodemfragment van inheems aardewerk.

Vergelijkbare vondsten levert een diepe kuil (spoornr. 79) in de NO-hoek van de enclosure.

Kuil (spoornr. 79); max. diepte 56 cm. Inhoud: 1 wandfragment van een t.s.-kommetje Haltern 12 (servies III), 35 wandfragmenten van inheems aardewerk, 1 wandfragment van gladwandig aardewerk, 2 wandfragmenten van een beker van geelbruine Belgische waar, 1 wandfragment van een bord van Belgische waar met een rode sliplaag aan de binnenzijde, waarschijnlijk van hetzelfde exemplaar als de fragmenten in de spoornr. 7, 47 en 115.

Uit het NO-greppelgedeelte, vooral bij de ingangspartij, zijn behalve fragmenten van Belgische waar (passend aan

het bord vermeld onder de spoornr. 47 en 79), ook afkomstig een fragment van een niet nader determineerbaar terracotta-beeldje², alsmede passende fragmenten van een drietal gebroken ijzeren mesjes (*fig. 4:1-3*), twee in het vuur verbogen en aan elkaar gekitte mesjes (*fig. 4:4*) en passende fragmenten van een ijzeren naafband (*fig. 4:5*). Verder zijn uit verscheidene andere kleine kuilen scherven van inheems aardewerk afkomstig. Het vondstmateriaal uit de boomkuilen omvat enkele tientallen fragmenten van inheems aardewerk, een viertal scherven van kurkurn-aardewerk en een Romeinse munt (as van Sabina, AD 128-136).

In de NO-hoek van de enclosure is een concentratie van fragmenten houtskool en verbrand (dierlijk) bot vastgesteld. Ter plaatse van de enclosure zijn na de opgraving met een metaaldetector nog drie Romeinse munten gevonden: een as van Claudius (slecht leesbaar, waarschijnlijk een barbaarse imitatie), een sestertius van Trajanus (AD 104-111) en een sestertius van Faustina II (AD 141-161)³.

Aan de hand van een deel van de vondsten (het getalsmatig overheersende inheemse aardewerk, de vroege terra sigillata en de Belgische waar, de La Tène-armband en de vroege munt) lijkt de aanleg van de enclosure gedateerd te kunnen worden in de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. Deze vroege datering stemt overeen met het begin van de nederzetting op de Kerkackers. Enkele andere vondsten (fragmenten van Romeins aardewerk, drie van de vier munten, het terracotta- en het glasfragment) sluiten echter een later gebruik in de 2e eeuw niet helemaal uit.

De interpretatie van de enclosure was tijdens de opgraving niet op voorhand duidelijk. Aanvankelijk werd gedacht aan een veekraal of een grafmonument. Vooral de laatste

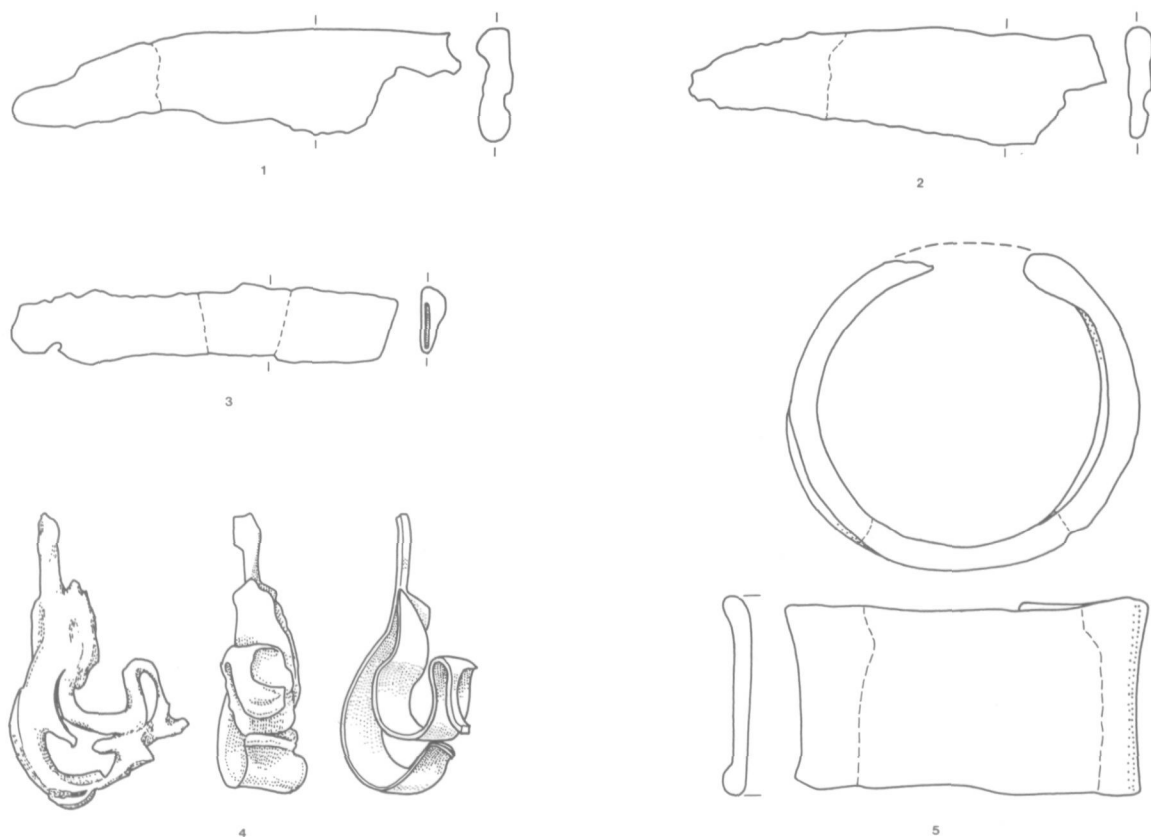

Fig. 4 Hoogeloon: ijzeren voorwerpen uit de greppel van de cultusplaats; mesjes (1-3), verbogen en aan elkaar gekitte mesjes (4) en een naafband (5). Schaal 1:2.

Hoogeloon: iron objects from the ditch of the sanctuary; knives (1-3), bent knives that have become stuck together (4) and a nave-ring (5). Scale 1:2.

interpretatie leek aantrekkelijk, omdat in de 1e eeuw na Chr. vierkante grafmonumenten in het Maas-Demer-Scheldegebied niet ongewoon zijn. Weliswaar is binnen de enclosure geen centraal (crematie-)graf aangetroffen, maar dat zou verklaard kunnen worden door de verploeging van het oorspronkelijke maaiveld. Een ernstig bezwaar tegen de interpretatie als graf is echter dat de afmetingen van de meest opvallende vierkante grafmonumenten in het betreffende gebied aanmerkelijk geringer zijn dan die van de enclosure in Hoogeloon (Bladel: 7×7 m, Veldhoven: 9×9 m en Oss-Ussen: $9,50 \times 8,50$ m).

Het onderzoek heeft zich vervolgens geconcentreerd op de twee haaks op elkaar staande kuilenrijen in het noordelijke deel van de enclosure. Het leek niet onmogelijk dat hier sprake was van een tweetal rijen diepe paalkuilen voor de middenstaanders van tweeschepige boerderijen, zoals die ook in de aangrenzende nederzetting voorkomen. Het ken-

merkende van deze tweeschepige plattegronden is dat ten gevolge van latere ploegactiviteiten de ondiepe kuilen voor de wandpalen en eventuele wandgreppels dikwijls zijn verdwenen en alleen de paalkuilen voor de middenstaanders (soms tot 1,30 m diep) over zijn gebleven.

Een argument dat pleit voor twee rijen middenstaanders zou kunnen zijn dat in alle betreffende kuilen paalkernen zijn vastgesteld. Het gaat dus inderdaad om paalkuilen. Toch is een dergelijke interpretatie onwaarschijnlijk, en wel om een viertal redenen. In de eerste plaats zouden de beide palenrijen huizen opleveren met een lengte van resp. 11 en 8,50 m, hetgeen voor het Kempische huistype van de 1e eeuw na Chr. (gem. 12-15 m lang) nogal aan de kleine kant is. In de tweede plaats is de onderlinge afstand tussen de veronderstelde middenstaanders zeer onregelmatig. Verder blijkt dat de paalkuilen in de coupes niet de 'revolvertasvorm' vertonen, die kenmerkend is voor de paalkuilen

van de middenstaanders van boerderijen. Tenslotte blijken enkele scherven van Belgische waar, afkomstig uit kuilen van zowel de noord-zuid als de oost-west gerichte palenrij, aan elkaar te passen. Dat betekent dat de paalkuilen van beide rijen tegelijk moeten zijn aangelegd of open hebben gelegen. Dat weer maakt het heel onwaarschijnlijk dat er sprake is van een tweetal opeenvolgende huisplattegronden. Passende scherven van Belgische waar komen ook voor in een vlakbij gelegen kuil (spoonnr. 79) en in het greppelgedeelte bij de ingang, zodat de conclusie voor de hand ligt dat ook deze kuil en de greppel gelijktijdig open gelegen moeten hebben met de beide genoemde rijen paalkuilen.

De overweging dat de beide palenrijen geen constructieve functie kunnen hebben gehad, zette ons op een alternatief spoor, dat leidde naar een interpretatie van de enclosure als cultusplaats. Wij herinnerden ons namelijk van de al gememoreerde Franse excursie dat een direct vergelijkbare figuratie van paalkuilen ook bekend is van de rituele enclosure binnen het La Tène-oppidum van Gournay-sur-Aronde in Noord-Frankrijk (fig. 5; zie verder 3.2). De twee rijen haaks op elkaar staande palen waartoe in Gournay kan worden geconcludeerd, zijn door de opgraver geïnterpreteerd als cultuspalen (Brunaux e.a. 1985).

Het optreden van een vergelijkbare paalstelling in combinatie met een omheinde ruimte is voor ons aanleiding geweest om ook de enclosure van Hoogeloon als cultusplaats te interpreteren. Het vondstmateriaal van Hoogeloon lijkt een dergelijke interpretatie te ondersteunen. Bij nadere beschouwing valt namelijk op dat de samenstelling van de vondsten uit de enclosure sterk afwijkt van die uit de aangrenzende nederzetting. Scherven van Belgische waar komen in de nederzetting nauwelijks voor, in feite alleen in en rondom de 1e-eeuwse boerderij die in de loop van de 2e eeuw is verbouwd tot een villa naar Romeins model. De Belgische waar betreft kennelijk een bijzondere groep importaardewerk, evenals de vroege terra sigillata. Opvallende vondsten uit de enclosure zijn voorts de La Tène-armband, de Romeinse munten, het fragment van een terracotta-beeldje en vooral de passende fragmenten van de zes ijzeren mesjes en de naafband. Niet alleen de samenstelling van het vondstmateriaal is bijzonder, ook het feit dat een deel ervan kennelijk intentioneel gebroken is. Dit geldt aantoonbaar voor de scherven van de Belgische waar (zie boven), maar ook voor de ijzeren voorwerpen in de greppel.

Een dergelijk verschijnsel is eerder geconstateerd met betrekking tot het aardewerk uit het rijke, 1e-eeuwse graf van de Kriekeschoor bij Bladel (op ca. 5 km van Hoogeloon). Tal van scherven uit verschillende delen van de vierkante omheininggreppel van dit graf passen onderling, hetgeen lijkt te wijzen op een grafritueel waarbij grafgiften opzettelijk zijn gebroken en uitgestrooid. Het gaat hier

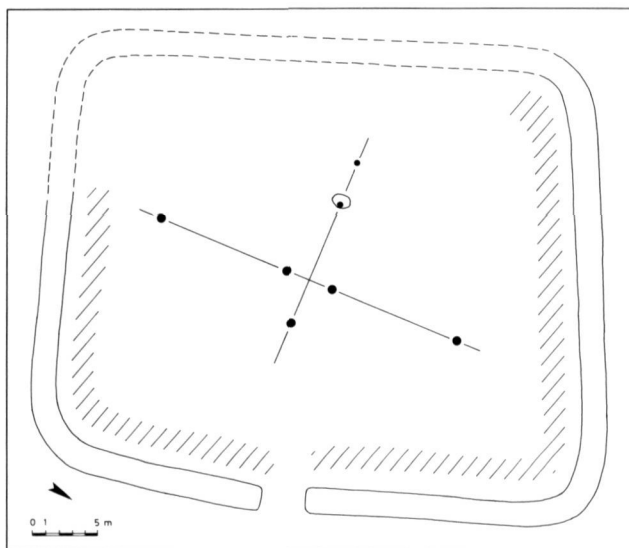

Fig. 5 Gournay-sur-Aronde (Oise): cultusplaats, fase 1, La Tène B. Naar Brunaux e.a. 1985, fig. 50.

Gournay-sur-Aronde (Oise): sanctuary, phase 1, La Tène B. From Brunaux et al. 1985, fig. 50.

waarschijnlijk om een handelwijze die overeenkomt met het ritueel breken of verbuigen van metalen voorwerpen (met name zwaarden), als onderdeel van de graf- en offercultus gedurende de late ijzertijd in Noord-Gallië.

Het voorkomen van een groot aantal kuilen binnen de enclosure van Hoogeloon vormt een element dat ook kenmerkend is voor Gournay en andere Noordfranse cultusplaatsen. Voor een deel kunnen ze als offerkuilen worden geïnterpreteerd. Niet alleen de bovenvermelde vondsten wijzen in die richting, maar ook de talrijke in deze kuilen aangetroffen houtskoolresten en de fragmentjes verbrand botmateriaal. Mede op grond van de vondstconcentraties kan tenslotte worden aangenomen dat de rituele handelingen binnen de enclosure zich voor een belangrijk deel rond de veronderstelde cultuspalen in de NO-hoek hebben geconcentreerd.

Eenmaal in de ban van een religieuze interpretatie is men misschien geneigd om ook aan de boomkuilen een bijzondere betekenis toe te kennen. Het is niet bewijsbaar, maar zeker ook niet onaannemelijk dat de bomen inderdaad een rol in de cultus hebben gespeeld (fig. 6).

2.2 OSS-USSEN

In de periode 1976-1986 heeft het Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit Leiden grootschalig nederzettingsonderzoek verricht in de gemeente Oss. Daarbij werden o.a. drie nederzettingen uit de Romeinse tijd onderzocht (Van der Sanden, deze bundel). Van deze drie is de z.g. nederzetting Westerveld de grootste (7,5 ha) en de belangrijkste. Vastgesteld kon worden dat de bewoning

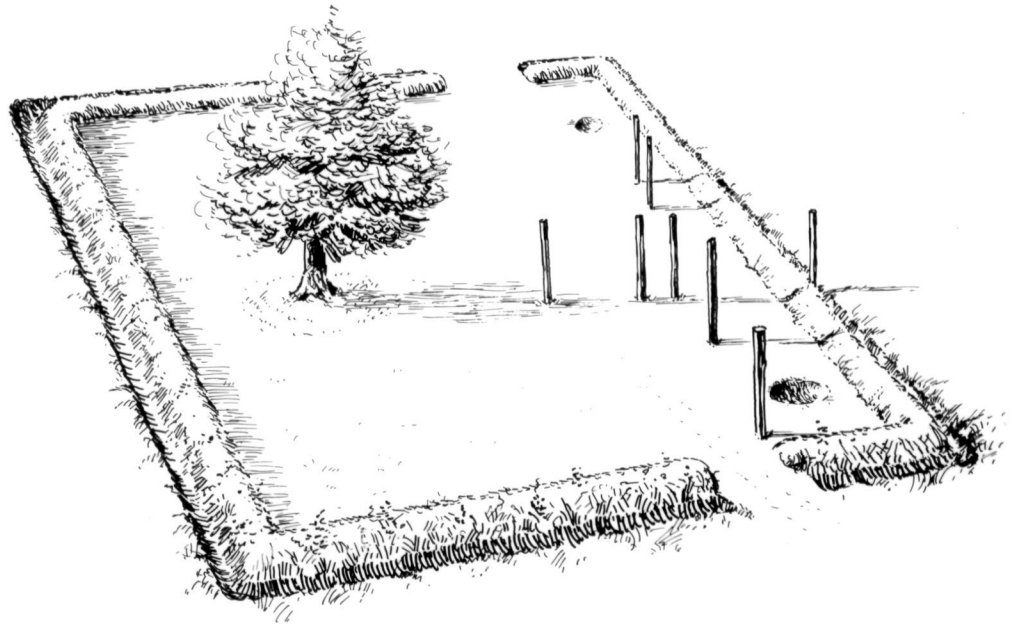

Fig. 6 Hoogeloon: reconstructie van de cultusplaats.
Hoogeloon: reconstruction of the sanctuary.

hier van de late ijzertijd doorloopt tot ca. 200 na Chr. In het noordelijk deel van deze vanaf de vroeg-Romeinse tijd met een dubbele greppel omgeven nederzetting werd een vierhoekige enclosure ontdekt⁴. Dit vierhoekige monument is helaas niet volledig opgegraven (*fig. 7*). Het zuidelijk deel van deze in de loop van zes jaar vrijgelegde enclosure bevond zich namelijk onder de Gewandeweg, de weg van Oss naar Alem en was bijgevolg onbereikbaar voor onderzoek. De toestand van het wel blootgelegde stuk was verre van optimaal: talrijke sporen uit latere tijd hadden delen van het monument onleesbaar gemaakt. Deze betroffen behalve een drietal huisplattegronden uit de Romeinse tijd, een aantal uit de middeleeuwen en latere tijd daterende, noordwest-zuidoost en oost-west gerichte greppels en een grote, recente verstoring aan de westkant.

De oorspronkelijke afmetingen van het vierhoekige monument zijn alleen voor de oost-west verlopende greppel aan de noordkant vastgesteld. Deze heeft een totale lengte van ruim 45 m. Aan de oostkant kon de greppel slechts over 35 m vervolgd worden, in het westen over niet meer dan 5 m. De zeer slechte waarnemingsomstandigheden aan de westkant bemoeilijken de interpretatie van de situatie aan die kant. Het blijft daarom onzeker of er een ingang in de NW-hoek aanwezig is geweest, zoals de tekening lijkt te suggereren. De oorspronkelijke breedte van de greppel heeft ca. 2 m bedragen, de maximale diepte 80 cm. Het profiel varieerde plaatselijk, soms was dit komvormig, dan weer was de bodem tamelijk vlak. Ook de vulling varieerde

sterk, van lichtgrijs tot bruinzwart. Op sommige plaatsen waren er 19 cm brede schopsteken op de bodem zichtbaar. De grootte van het monument is niet exact vast te stellen. Op basis van de huidige gegevens – oost-west afmeting 45 m, noord-zuid afmeting in ieder geval 40 m –, kan een omvang van 1800 m² berekend worden. Wanneer het monument oorspronkelijk een vierkante vorm heeft gekend, dan moet daar nog eens 225 m² bij worden opgeteld. In totaal werden uit de greppel 347 aardwerkfragmenten en één compleet stuk vaatwerk geborgen. Het merendeel wordt gevormd door de inheemse, handgevormde keramiek: een gaaf, onversierd, 4 cm hoog bakje (*fig. 8:1*) en 300 fragmenten van vele tientallen potten. Bij die fragmenten zijn 16 wandscherven die een versiering dragen, voornamelijk kamversiering. De 47 resterende scherven zijn alle Romeins. De samenstelling hiervan is als volgt:

terra sigillata	: 2 (Dr. 27, Zuidgallisch; Dr. 18/31?, Midden- of Oostgallisch)
Belgische waar	: 4 (4 × terra nigra; <i>fig. 8:2,3</i>)
gladwandige waar	: 2 (1 × kruik Stuart 110A; <i>fig. 8:4</i>)
ruwwandige waar	: 1
dikwandige waar	: 9 (7 × amfoor; 1 × kruikamfoor Hofheim 50/51 (<i>fig. 8:5</i>); 1 × wrijfschaal Brunsting 36)
diversen	: 29 (9 × beige-met-scherfgruis-baksel, vnl. behorend tot dolia; 2 × grijswitruw baksel)

De rest van het weinig karakteristieke vondstmateriaal bestaat uit kleine hoeveelheden bot (op zes verschillende

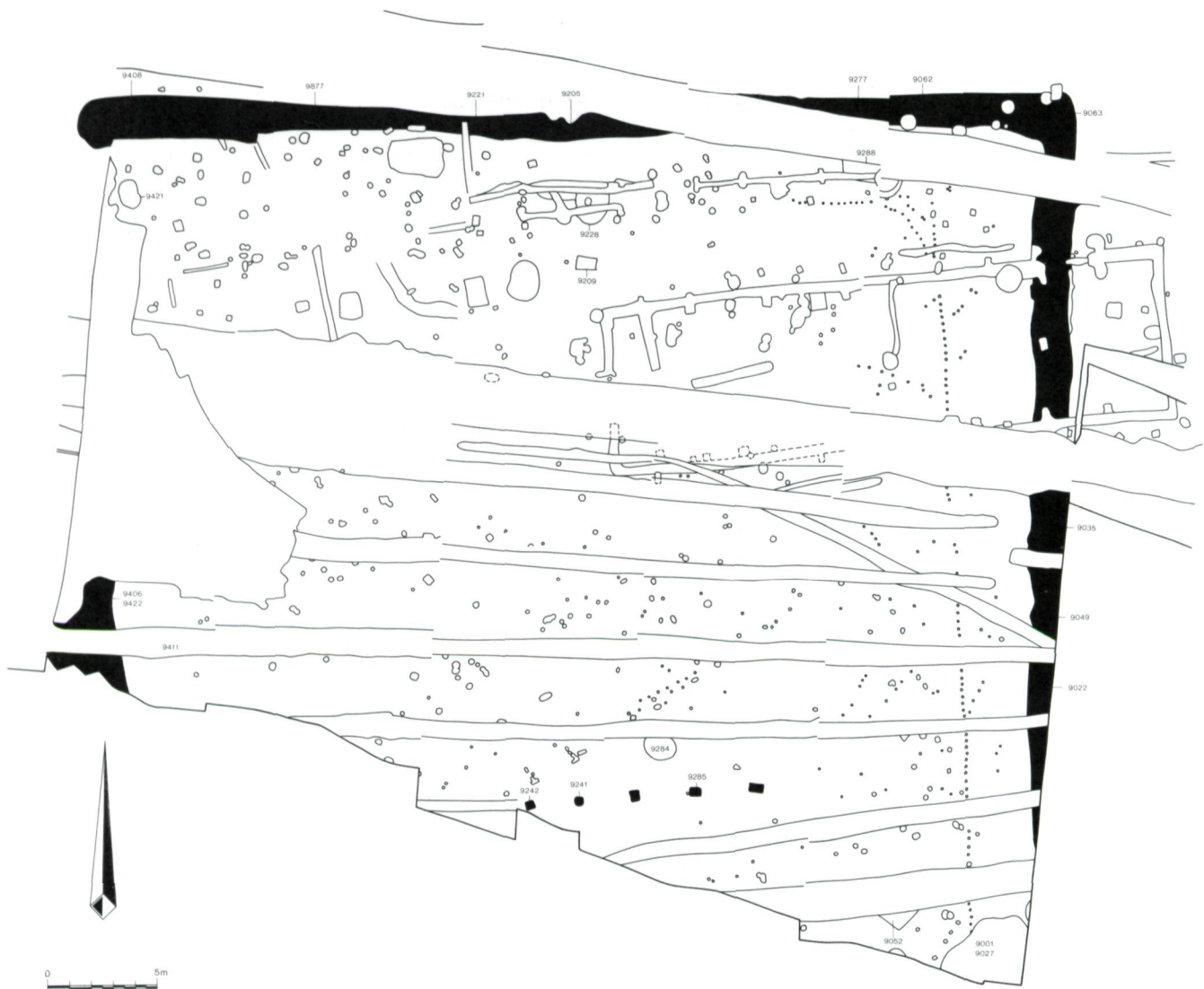

Fig. 7 Oss-Ussen: plattegrond van de cultusplaats, met in de zuidelijke helft sporen van een rituele paalzetting (zwart).
Oss-Ussen: plan of the sanctuary with traces of a ritual setting of posts in the southern half (black).

plaatsen aangetroffen), gebakken leem, een zandstenen slijpsteen, ijzerslakken en een spijker. De samenstelling van het geheel, met name het hoge percentage inheems aardewerk, wijst op een datering in de 1e eeuw na Chr. Slechts een tweetal scherven is met zekerheid aan een latere periode toe te schrijven. Beide scherven, een fragment t.s. en een kruikhals van het type Stuart 110A, komen overigens uit hetzelfde, westelijke deel van de greppel.

Van de sporen op het binnenterrein kan alleen de rij van vijf paalkuilen in de zuidelijke helft met enige zekerheid

als onderdeel van het oorspronkelijke monument beschouwd worden. De diepte varieert van 40 tot 70 cm. De vorm, kleur en inhoud (zes inheemse aardewerkfragmenten) van de paalkuilen wijzen op een (relatief vroege) datering in de Romeinse tijd; bovendien spoort de oriëntatie van de rij met die van de noordelijke – en ongetwijfeld ook de zuidelijke – greppel.

Of de palissade van kleine paaltjes die aan de binnenzijde van de oostelijke en een deel van de noordelijke greppel is waargenomen iets met het monument te maken heeft gehad, b.v. als begrenzing van een tussen die palissade en

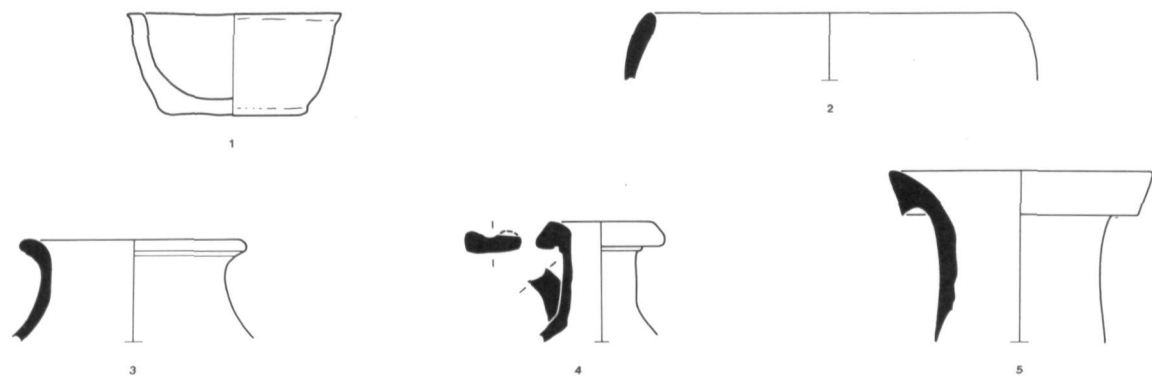

Fig. 8 Oss-Ussen: enkele aardewerkvondsten uit de greppel van de cultusplaats; een napje van inheems aardewerk (1), een kom en flesvorm van terra nigra (2, 3), een gladwandige kruik (4) en kruikamfoor (5). Schaal 1:3.

Oss-Ussen: some pottery finds from the ditch of the sanctuary; a cup of native ware (1), a bowl and a jar of terra nigra (2, 3) a smooth-walled flagon (4) and an amphora-like jar (5). Scale 1:3.

greppel gelegen wal, is allesbehalve zeker. Dat sporen van die palissade naast de westelijke en de rest van de noordelijke greppel *niet* zijn waargenomen is daarbij niet het doorslaggevende argument. De sporen waren zo vaag en ondiep dat ze in de andere werkputten gemakkelijk door de opgravers gemist kunnen zijn. Belangrijker is, dat de palissade niet helemaal evenwijdig ligt aan de greppel: in de noordelijke richting wijken beide enigszins. Het is daarom niet onmogelijk dat de palissade als een erfafscheiding van het eveneens binnen de enclosure gelegen huis uit de late ijzertijd geïnterpreteerd moet worden.

Vervolgens de losse kuilen die op het binnenterrein zijn opgegraven. Zes daarvan komen voor een nadere beschouwing in aanmerking (vgl. ook fig. 7).

1. Kuil 315 (vondstnr. 9284); spits toelopend in profiel, diepte max. 73 cm. Inhoud: 28 fragmenten inheems aardewerk, 3 scherven van Romeins aardewerk, w.o. 1 fragment t.s. Déchelette 67 (Zuidgallisch, Flavisch) en 1 fragment van een grijswit-ruwe kom type Stuart 210; 1 fragment van een slijpsteen van kwartsiet.
2. Kuil 316 (vondstnr. 9001 en 9027); geen gegevens over vorm en diepte beschikbaar. Inhoud: 6 fragmenten inheems aardewerk, 4 scherven van Romeins aardewerk, w.o. 1 fragment van een wrijfschaal Brunsting 36, verder leisteenfragmenten (600 g) en bot (21 g).
3. Kuil 398 (vondstnr. 9228); golvende bodem, diepte max. 70 cm, zeer zwarte vulling. Inhoud: 4 fragmenten inheems aardewerk.
4. Kuil 400 (vondstnr. 9421); komvormig profiel, oorspronkelijke diepte max. 75 cm. Inhoud: 5 fragmenten inheems aardewerk.
5. Kuil 430 (vondstnr. 9288); komvormig profiel, diepte

max. 60 cm, zeer zwarte vulling. Inhoud: 1 fragment inheems aardewerk, 1 randfragment van een gladwandige kruik Hofheim 50/51.

6. Kuil 449 (vondstnr. 9052); donkere rand en lichte kern; diepte max. 80 cm. Inhoud: 1 fragment inheems aardewerk, 1 fragment van een blauwe, vijfribbige glazen armband.

In hoeverre de beschreven kuilen een directe relatie met de enclosure hebben gehad is natuurlijk moeilijk vast te stellen. Chronologisch gezien lijken er echter weinig problemen te zijn. Als de kuilen werkelijk een functie vervuld hebben binnen het monument, dan is dat weer een argument om de palissade van kleine paaltjes niet in verband te brengen met de greppel op de manier zoals dat in het bovenstaande werd gedaan. Eén van de kuilen ligt immers tussen de greppel en die palissade, een andere oversnijdt de palissade zelfs.

Tenslotte moeten de 'losse' vondsten van het binnenterrein vermeld worden. Onder het in de middeleeuwse en subrecente sloten en kuilen aangetroffen materiaal bevonden zich talrijke inheemse en Romeinse scherven. Een deel is duidelijk jonger dan de enclosure, het meeste is helaas niet of nauwelijks dateerbaar. Interessante uitzonderingen zijn daarbij: een wandfragment Zuidgallische terra sigillata, een fragment van een kom Dr. 29 (Zuidgallisch en pre-Flavisch), een bodemfragment van een Zuidgallisch bord uit de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. en een verbrand fragment van een blauwe, glazen armband met D-vormige doorsnede. Bij deze fragmenten zou het kunnen gaan om materiaal dat is opgespit uit oudere grondsporen, die mogelijk eens behoorden tot het rechthoekige monument.

De enclosure uit Oss-Ussen moet naar onze overtuiging als een cultusplaats worden geïnterpreteerd. De argumenten daarvoor kunnen niet zozeer ontleend worden aan het voorkomen van duidelijke offerkuilen of typische votief-gaven, als wel aan de ligging en omvang van het monument en de aanwezigheid van de rij palen op het binnen-terrein. Met name dit laatste element lijkt een wezenlijk onderdeel te vormen van de eenvoudige, rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd (behalve in Oss-Ussen ook in Hoogeloon, Alphen en Wijnegem). Opmerkelijk is dat de Osse enclosure zo kort gefunctioneerd heeft. Het staat vast dat hij niet gedurende de hele bewoningsperiode van de nederzetting Westerveld in gebruik is gebleven. Op een gegeven moment ging de oorspronkelijke functie verloren en werd het terrein overbouwd. Wanneer dat precies gebeurde is moeilijk vast te stellen. De scherven die afkomstig zijn uit de grondsporen van de oversnijdende huisplattegronden maken het aannemelijk – gezien het hoge percentage inheems aardewerk – dat deze gebeurtenis zeker nog in de 1e eeuw na Chr. plaatsvond⁵. Onderzoek in de ons omringende landen heeft duidelijk gemaakt dat cultusterreinen uit de ijzertijd en de Romeinse tijd die buiten gebruik raakten altijd gerespecteerd zijn gebleven en nooit een andere bestemming kregen. Oss-Ussen vormt in dezen een opmerkelijke uitzondering. Wat de reden is van deze herbestemming laat zich moeilijk vaststellen, maar zonder twijfel markeert zij een belangrijke verandering in de sociale en religieuze sfeer.

2.3 ALPHEN

Het in 1947 door het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen onderzochte rechthoekige monument in de Noordbrabantse gemeente Alphen was reeds vóór de opgraving bovengronds als zodanig herkenbaar (Van der Sanden/Van der Klift 1984). Zichtbaar waren op dat moment een rechthoekige wal met daarbuiten een greppel, nog net waarneembaar door niveauverschil, maar duidelijk geaccentueerd door het verschil in plantengroei: buntgrassen in de greppel, heide en mos op het walletje. Wal en greppel zijn op *fig. 9* duidelijk waarneembaar, alleen de NO-zijde toont een enigszins vertroebeld beeld. Het hoogste punt van de wal reikte niet veel hoger dan 21,80 m + NAP; het niveauverschil met de greppel erbuiten bedroeg ongeveer 40 cm, met het terrein binnen de omwalling slechts 20 cm. De oorspronkelijke afmetingen van dit rechthoekige monument zullen ongeveer 34 × 46 m bedragen hebben⁶, hetgeen een totale oppervlakte van ruim 1550 m² betekent. De maten vanaf het hart van de wal bedragen 24 × 37 m, terwijl de oorspronkelijke oppervlakte van het terrein aan de binnenkant van die wal niet veel minder dan 700 m² geweest zal zijn. Het monument was verder zodanig aangelegd dat de hoekpunten naar de vier windrichtingen wezen.

Door middel van een drietal sleuven werd inzicht in opbouw van de wal en vulling van de greppel verkregen. De wal, waaronder een compleet bodemprofiel werd waargenomen, bestond uit bruin-grijs-gevekt zand, waarin geen plaggen werden aangetroffen. De greppel werd op slechts twee plaatsen aangesneden. De vulling bestond uit lichtgrijs zand met daarin humeuze bandjes. De breedte van de greppel bedroeg minstens 1,50 m, de diepte, gerekend vanaf het oude oppervlak onder de wal, 80 cm. Binnen de wal en parallel daaraan lag een reeks paalkuilen op een rij. In de vier kuilen tekenden zich nog de vierkante paalkernen af (afmetingen respectievelijk 35 × 32 cm, 30 × 25, 40 × 28 en 32 × 30 cm). De dieptes varieerden van 55 tot 70 cm. Beide zoeksleufjes parallel aan de zuidelijke wal maken duidelijk dat het 7,5 m lange rijtje zich niet verder heeft voortgezet. Uit de paalkuilen werden geen vondsten geborgen.

Binnen het rechthoekige monument, direct ten noorden van de palenrij, werd door de opgravers ook nog een heuvelvormig lichaam onderzocht, met een diameter van ruim 11 m. In de profielen van de deerslijk gehavende heuvel, die zich op het moment van de opgraving nog ongeveer 60 cm boven het direct omringende maaiveld verhief, tekende het oude oppervlak zich duidelijk, als een 3 cm dikke band af (ca. 21,60 m + NAP; *fig. 10*). Onder dit niveau waren een uitspoelings- en een inspoelingshorizont waarneembaar. Het heuvellichaam was opgebouwd uit bruin-grijs-gevekt grijs zand waarin plaggen aanwijsbaar waren. Het bovenste deel van de heuvel werd gevormd door een bleekzandlaag, met plaatselijk daaronder een zwak ontwikkeld inspoelingslaagje. Aan de rand van de heuvel bevond zich een 0,50-1,00 m brede ring van structuurloos geel zand. Deels lag dit zand op het oud oppervlak, veelal echter was ter plaatse het oude oppervlak onder de heuvel geheel vergraven.

Hoewel het centrum van het heuvellichaam sterk verstoord was kon toch nog de aanwezigheid van een oudere kuil worden vastgesteld. In het vlak werd deze noord-zuid georiënteerde kuil voor het eerst vastgesteld op een hoogte van 75 cm onder het oude oppervlak. Daar had de kuil nog een lengte van 2,20 m en een breedte van ca. 1 m. De bodem van de kuil werd 35 cm lager bereikt, hetgeen een totale diepte van 1,10 m betekent. De oorspronkelijke lengte van de kuil moet ter hoogte van het oude oppervlak ongeveer 2,80 m bedragen hebben. Ook in deze kuil werd niets meer aangetroffen.

Alles wijst erop dat we bij de hierboven besproken verhoging aan een tumulus moeten denken en niet aan b.v. een toevallig rond restant van een opzettelijke verhoging van het gehele binnenterrein. Allereerst moet gewezen worden op het feit dat de top van het heuvellichaam hoger lag dan het hoogste punt van de wal (resp. 22,20 en 21,80 m + NAP). Het belangrijkste argument in dezen wordt echter

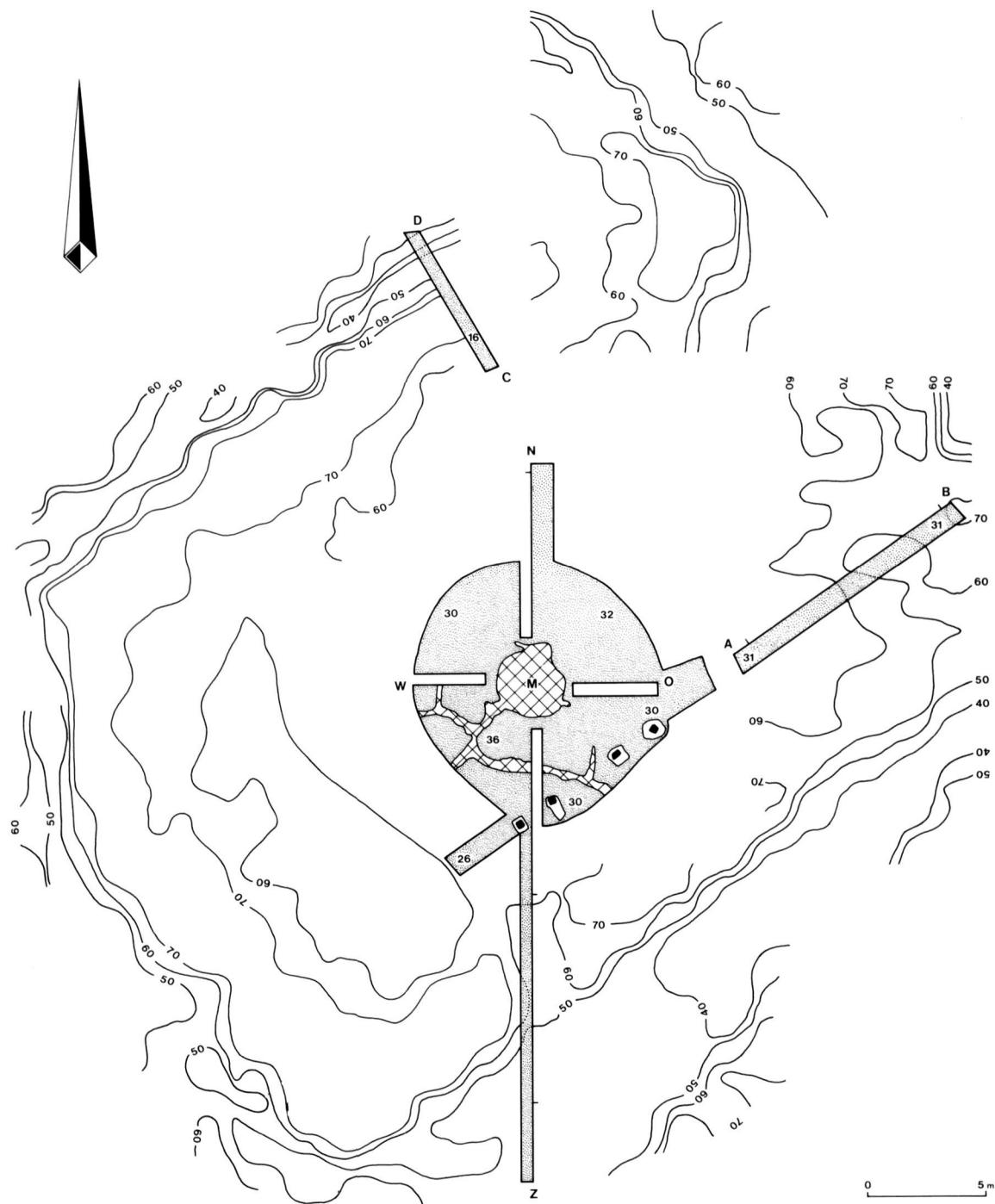

Fig. 9 Alphen: plattegrond van de cultusplaats met rituele paalzetting en centrale grafheuvel. Het opgegraven gedeelte is in grijs aangegeven; de cijfers geven de hoogte, in cm, boven 21 m + NAP aan.

Alphen: plan of the sanctuary with a ritual setting of posts and a barrow in the centre. The excavated area is indicated in grey; the figures refer to the height, in cm, above 21 m + NAP (Dutch Ordnance Datum).

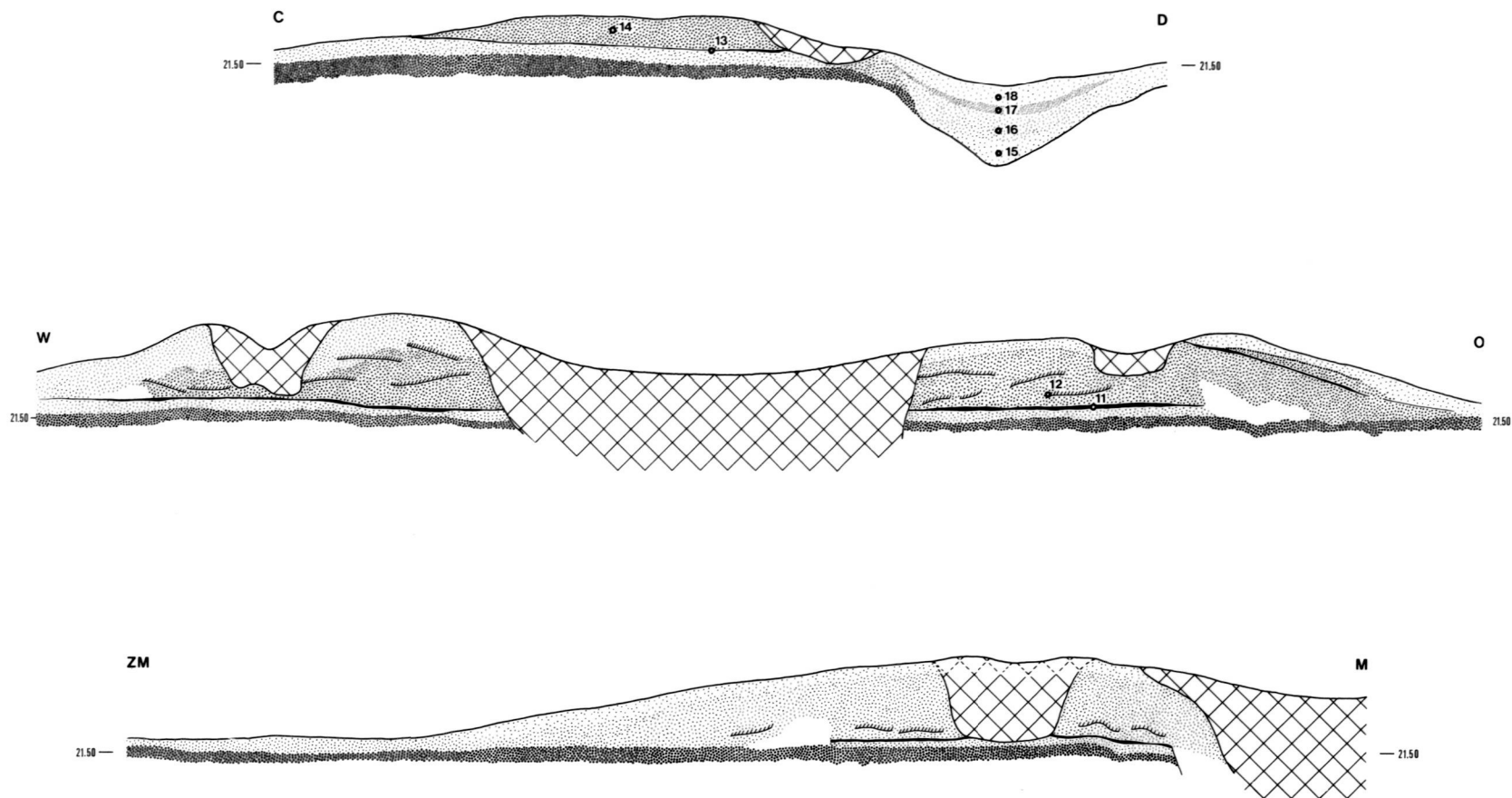

Fig. 10 Alphen: profielen van de grafheuvel (boven) en de perifere structuur van de cultusplaats (midden en onder). Schaal 1:50.
Alphen: profiles of the barrow (above) and the peripheral structure of the sanctuary (centre and below). Scale 1:50.

gevormd door de ringvormige baan van geel zand. Deze ring, die een diameter had van ruim 9 m, geeft de oorspronkelijke begrenzing weer van een *ronde* verhoging. Hier werden de plaggen gestoken – het oude oppervlak ontbreekt hier immers – om de centrale ruimte mee te kunnen ophogen. Deze plaggen zijn uitsluitend binnen de ring aangetroffen. Tenslotte de kuil. Het feit dat deze precies in het midden van de gele ring werd ontdekt betekent dat het hier alleen maar om een grafkuil kan gaan, de grafkuil waarvoor uiteindelijk de grote plaggenheuvel werd opgeworpen.

Hoewel er tijdens het onderzoek geen enkele scherf werd aangetroffen, is het dateringsprobleem uiteindelijk toch op een bevredigende wijze opgelost. Dank zij de analyse van de pollenmonsters die in 1947 door de opgravers genomen waren, kon vastgesteld worden dat de perifere structuur en de tumulus beide in de Romeinse tijd tot stand gekomen moeten zijn.

In de oorspronkelijke publikatie kon over één aspect van het hierboven beschreven complex, de ruim 7,5 m lange palenrij, weinig naar voren gebracht worden: hij vormde een onverklaarbaar element in een bijzonder funerair monument. Het onderzoek van de enclosures in Hoogeloon en Oss-Ussen heeft echter geleerd dat dit soort lineaire paalzettings een karakteristiek onderdeel uitmaken van inheemse cultusplaatsen. Voor ons was vooral die palenrij dan ook een argument om het ‘samengestelde grafmonument’ van Alphen te herinterpreteren als een eenvoudig heiligdom waarin, mogelijk op een later tijdstip in de Romeinse tijd, een grafheuvel werd opgeworpen.

In het kader van de herinterpretatie is het verleidelijk een verband te leggen tussen dit monument en een intrigerende vondstmelding van de Tongerlose ‘archivist’ Adrianus Heylen (Heylen 1793; zie ook Van der Sanden 1977, 22). Heylen maakte in zijn ‘Verlichting’ melding van opgeworpen zandwallen in de vorm van een legerplaats op de heide tussen Alphen en Riel. Verscheidene malen waren binnen die wallen Romeinse munten aangetroffen. Ook in de 19e eeuw doken er nog munten van deze vindplaats op (Hermans 1865, 67). Zij beslaan de periode vanaf de Flavii tot het begin van de 4e eeuw. Zowel de locatie en de vorm van het monument als de kans op aanwezigheid van munten in dit soort enclosures (vgl. het hierna te bespreken monument te Wijnegem) lijken in dezelfde richting te wijzen, nl. dat de beschrijving van Heylen betrekking heeft op de Alphense enclosure met centrale grafheuvel. Bovendien zijn er tijdens de opgraving op het binnenterrein talrijke verstoringen waargenomen die heel wel met de 18e- en 19e-eeuwse zoekactiviteiten in verband gebracht zouden kunnen worden. In 1908 schrijft de Belgische amateur L. Stroobant ook nog over dezelfde vindplaats, waarvan hij zelf

nog (zilveren) munten in zijn bezit heeft (Stroobant 1908, 161). Van deze munten is verder niets bekend. Daar Stroobant de wallen onder het meer noordelijk gelegen gehucht Brakel situeert, zou men enigszins kunnen gaan twifelen aan de veronderstelde relatie. Stroobant is in de rest van zijn beschrijving echter vaak zo onnauwkeurig, dat o.i. aan zijn plaatsaanduiding weinig gewicht toegekend mag worden (zie ook Stroobant 1927)⁷. Voorlopig lijkt er dus niets op tegen de Romeinse munten in verband te brengen met de Alphense enclosure. De samenstelling van het muntencomplex is dusdanig, dat van een echte muntschat geen sprake kan zijn. De enige aannemelijke verklaring die zich voor de groep laagwaardige munten – een niet gesloten reeks van ongeveer AD 70 tot in het tweede kwart van de 4e eeuw⁸ – laat vinden, is die van votiefgaven in een cultusplaats.

2.4 WIJNEGEM

Ook uit het Belgische deel van het Maas-Demer-Scheldegebied zijn enkele grote, vierhoekige enclosures bekend. De eerste is ontdekt bij Wijnegem, ca. 8 km ten oosten van Antwerpen. Hier zijn van 1971 tot 1984 op de Steenakker opgravingen uitgevoerd door de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA), vanaf 1981 met medewerking van de Belgische Nationale Dienst voor Opgravingen. Met beperkte middelen en tijd, maar met een professionele aanpak is in de loop van de jaren een totale oppervlakte onderzocht van 1540 m². De ontdekking van de genoemde enclosure is het belangrijkste resultaat van deze opgravingen. Uit de voorlopige publikaties (Cuyt 1982, 1983, 1984 en 1985) leren we dat het gaat om de sporen van een grote, vrijwel vierkante paalzetting met zijden van resp. 30, 32, 33 en 32 m (*fig. 11*), die blijkens de vondsten zou moeten dateren uit de 2e en het begin van de 3e eeuw na Chr.

De hoekpunten van het monument wijzen naar de vier windrichtingen. De NW- en NO-zijde bestaan uit een dubbele rij palen, die volgens de opgravers tot twee opeenvolgende bouwfasen behoren. De ZW-zijde bestaat uit een enkele palenrij. De ZO-zijde lijkt weer gevormd te worden door een dubbele palenrij. Het is echter niet zeker of deze correspondeert met de dubbele palenrij aan de NW- en NO-zijde. In het midden van de ZO-zijde en mogelijk ook aan de NW-zijde bevindt zich een ingang. Te oordelen naar een tweetal doorlopende palenrijen houdt het ingewikkelde complex paalkuilen aan de ZW-zijde direct verband met de enclosure. Het kan als een gelijktijdige annex worden beschouwd.

Binnen de enclosure is een aantal kuilen van verschillende omvang en diepte aangetroffen, met een duidelijke concentratie in de westelijke hoek. Opvallende figuraties van palen die op plattegronden van gebouwen kunnen wijzen zijn niet vastgesteld.

Fig. 11 Wijnegem: plattegrond van de cultusplaats; de cirkel geeft de belangrijkste vondstconcentratie aan (vgl. fig. 12). Naar Cuyt 1985, fig. 4. Wijnegem: plan of the sanctuary; the circle marks the most important concentration of finds (cf. fig. 12). From Cuyt 1985, fig. 4.

De enclosure wordt door Cuyt (1983) voorlopig geïnterpreteerd als een veekraal. Op grond van een analyse van de paalsporen meent hij voorts het palencomplex van de ZW-annex te kunnen ontleden in een aantal opeenvolgende plattegronden: vier tweeschepige gebouwtjes en één eenschepig gebouwtje. De annex kan volgens hem gezien worden als een overdekte aanbouw van de veekraal met de functie van stalling of schuurtje (Cuyt 1983, fig. 28, 29). Deze interpretatie in termen van gebouwplattegronden wordt op het eerste gezicht ondersteund door de ontdekking in 1984 van een tweetal fraaie plattegronden van ge-

bouwtjes, op ongeveer 15-20 m ten noordoosten van de enclosure (Cuyt 1985, fig. 4).

Dank zij de spontane medewerking van G. Cuyt zijn wij in staat gesteld om de nog niet gepubliceerde gegevens van de opgravingen te Wijnegem, zoals het vondstmateriaal en details van de plattegrond, nader te bestuderen. Tot onze verrassing bleken deze gegevens volledig te passen in het beeld dat wij eerder aan de hand van de Noordbrabantse enclosures hadden opgebouwd. Het is op grond hiervan dat wij willen voorstellen de 'veekraal' van Wijnegem te

herinterpreteren als cultusplaats. De argumenten voor deze nieuwe interpretatie hebben betrekking op het vondstmateriaal, de specifieke context van de vondsten en de vorm en de datering van de enclosure.

Het eerste argument om in de enclosure van Wijnegem geen veekraal, maar een cultusplaats te zien, wordt gevormd door het nog grotendeels ongepubliceerde vondstmateriaal.

Binnen de enclosure is slechts weinig aardewerk aangetroffen. Cuyt vermeldt enig Gallo-Romeins schervenmateriaal uit de eerste helft van de 2e tot het midden van de 3e eeuw. De vroegste datering levert een t.s.-fragment met het stempel REGVLIM (Regulus, Lezoux; Trajanus/Hadrianus), afkomstig uit een paalkuil van de oudste fase van het noordoostelijke deel van de omheining. Een tweetal fragmenten van glazen ribkommen en enkele scherven van inheems aardewerk sluiten echter een datering in de 1e eeuw niet uit.

Tegenover het schaarse aardewerk staat een opvallende hoeveelheid munt- en bronsvondsten. Binnen de enclosure zijn in totaal 43 Romeinse munten gevonden. Twintig exemplaren zijn afkomstig uit een direct ten westen van het centrum gelegen kuil. Deze muntvondst wordt in een publicatie van Cuyt en Van Heesch (1979) geïnterpreteerd als een muntschat, bestaande uit 18 sestertii uit de 2e eeuw (met als vroegste exemplaar een munt van Trajanus) en twee antoniniani, resp. van Philippus Arabs (248) en Trebonianus Gallus (252). Deze laatste munt geeft volgens de auteurs het tijdstip aan waarop de muntschat moet zijn verborgen.

De overige 23 munten zijn nog niet gepubliceerd. Hiervan behoren 16 exemplaren tot een concentratie vondsten die is aangetroffen halverwege de zuidoostelijke ingangspartij en het midden van de enclosure (aangeduid door de cirkel in fig. 11; zie ook fig. 12). Maar liefst zeven munten van deze concentratie dragen de beeltenis van Augustus. Gelet op de veronderstelde datering van de enclosure in de 2e en 3e eeuw is dat een uiterst opmerkelijk gegeven⁹.

Behalve deze serie munten is binnen de enclosure ook een achttal bronzen armbanden aangetroffen; zeven behoren tot de reeds genoemde vondstconcentratie tegenover de zuidoostelijke ingangspartij, één exemplaar (Wij 76-31) komt uit de noordoek van de enclosure. Ten oosten van de enclosure werd een negende armband aangetroffen (Wij 86-7). Waarschijnlijk heeft deze oorspronkelijk tot dezelfde context behoord. De beschrijving van de armbanden luidt als volgt¹⁰.

1. Armband met conisch verbrede, stomp uitlopende uiteinden. Bij de uiteinden een versiering in de vorm van twee dicht opeen geplaatste geïnciseerde lijntjes; vanaf het tweede lijntje vertrekken straalsgewijs drie rijen puntjes (Wij 76-62; fig. 13:1).

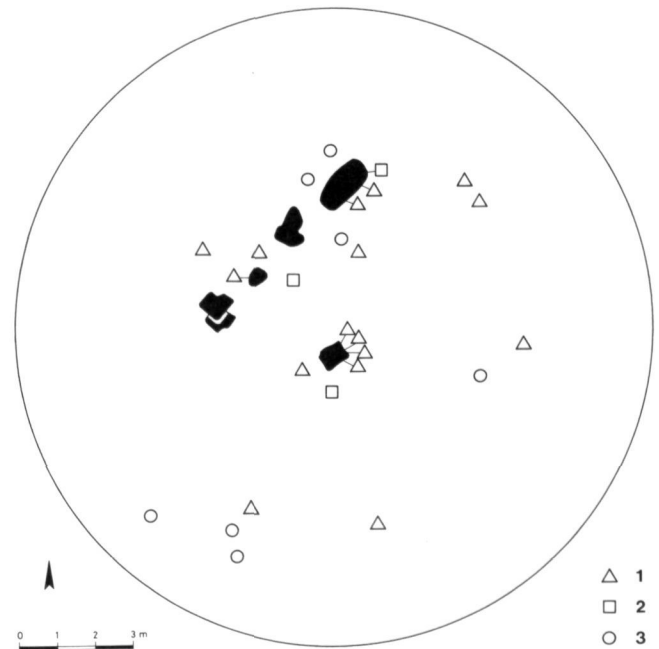

Fig. 12 Wijnegem: concentratie van munt- en bronsvondsten rond de rituele paalstelling (detail van fig. 11). 1: munten, 2: fibulae, 3: armbanden.

Wijnegem: concentration of coins and bronze objects near the ritual setting of posts (detail of fig. 11). 1: coins, 2: brooches, 3: bracelets.

2. Fragment van een armband met conisch verbrede en oorspronkelijk waarschijnlijk stomp uitlopende uiteinden. Versiering als nr. 1 (Wij 86-7; fig. 13:2).
3. Vier, eventueel zes fragmenten van een armband met conisch verbrede, stomp uitlopende uiteinden. Zelfde type als nr. 1, maar onversierd (Wij 83-4; fig. 13:3).
4. Armband met knopvormige uiteinden met daaraan schijfvormige uitsteekseltjes; achter de knop twee ribbeltjes (Wij 81-3; fig. 13:4).
5. Fragment van een armband met knopvormig uiteinde met daaraan schijfvormig uitsteekseltje. Op beide zij-kanten een imitatietordering (Wij 81-92; fig. 13:5).
6. Fragment van een armband met conisch verbrede en stomp uitlopende uiteinden. Zelfde type als nr. 1, maar onversierd (Wij 83-10; fig. 13:6).
7. Fragment van een armband met conisch verbrede en stomp uitlopende uiteinden. Zelfde type als nr. 1, maar onversierd (Wij 81-93; fig. 13:7).
8. Twee fragmenten van een armband met conisch verbrede en stomp uitlopende uiteinden. Zelfde type als nr. 1, maar onversierd (Wij 76-31; fig. 13:8).
9. Fragment van een armband met knopvormige uiteinden.

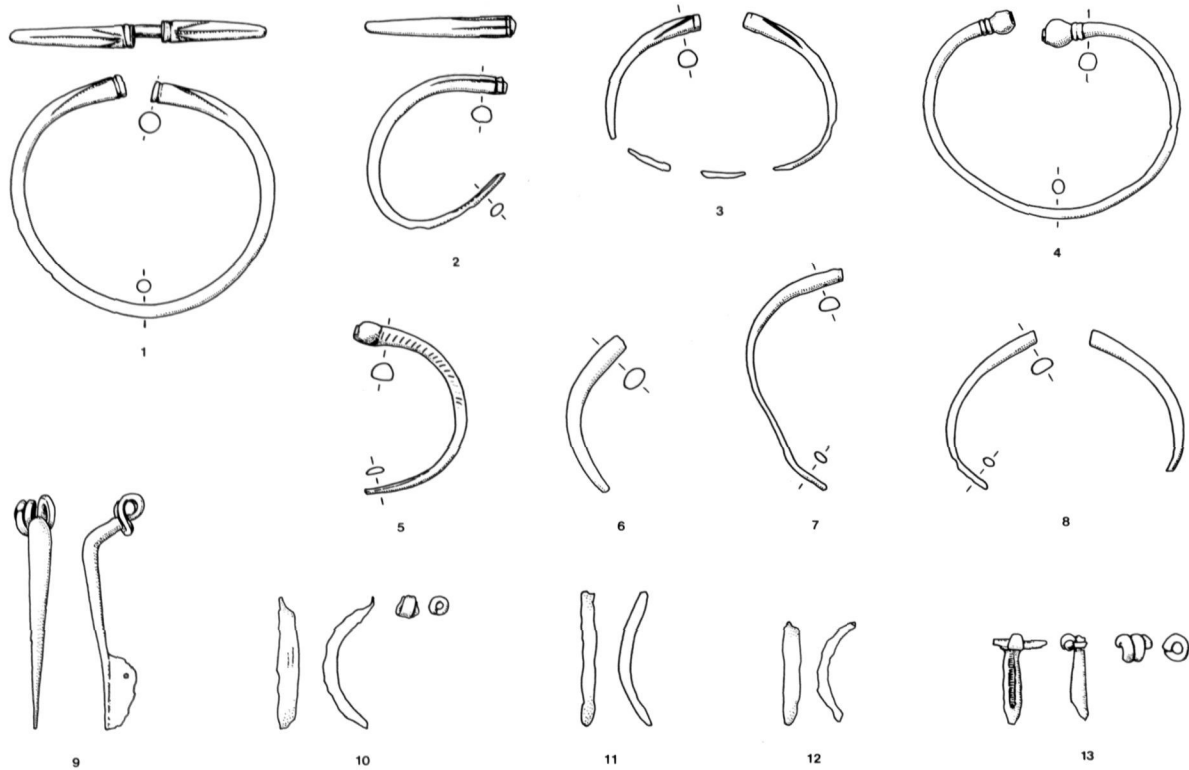

Fig. 13 Wijnegem: deel van de vondsten uit de cultusplaats; armbanden (1-8) en fibulae (9-13). Schaal 1:2.
Wijnegem: a selection of the finds from the sanctuary; bracelets (1-8) and brooches (9-13). Scale 1:2.

Op de zijkanten een imitatietordering (Wij 83-9; Cuyt 1984, fig. 69:1).

Tot de bronsvondsten behoort tenslotte ook een achttal fibulae. Drie exemplaren zijn afkomstig van de concentratie tegenover de ingangspartij, twee zijn elders binnen de enclosure aangetroffen en drie binnen de ZW-annex.

Het betreft de volgende exemplaren.

1. Draadfibula, onderdraads, rechte beugel met scherpe knik, één winding, de naald en de omslag van de naaldhouder ontbreken (Wij 80-4; fig. 13:9).
2. Twee fragmenten van waarschijnlijk een draadfibula; bestaande uit 1½ winding en een bandvormige beugel (Wij 79-46; fig. 13:10).
3. Beugelfragment, waarschijnlijk van een draadfibula (Wij 79-53; fig. 13:11).
4. Beugelfragment, waarschijnlijk van een draadfibula (Wij 83-15; fig. 13:12).
5. Drie fragmenten van een boogfibula; dwars op de beugel is een rij parallelle groefjes aangebracht, de achterkant van de beugel is enigszins ribvormig (Wij 83-19; fig. 13:13).

6. Draadfibula met bandvormige beugel versierd met een groef met aan weerszijden een dubbele rij puntjes; de naald ontbreekt (Cuyt 1984, fig. 69:2).
7. Knikfibula met scherpgeknikte beugel, veerrol van 6 windingen en ronde spiraaldraad, de naald ontbreekt vrijwel geheel (Cuyt 1984, fig. 69:3).
8. Draadfibula met bandvormige beugel, de naald ontbreekt (Cuyt 1984, fig. 69:4).

De datering van de munten en sieraden omvat de periode van het begin van de 1e eeuw tot het midden van de 3e eeuw. Van de munten zijn niet minder dan 11 van de 43 exemplaren in de 1e eeuw te dateren. De twee typen armbanden die in Wijnegem voorkomen zijn waarschijnlijk ook kenmerkend voor de 1e eeuw. Het type met knopvormige uiteinden en eventueel imitatietordering (nrs. 4, 5 en 9) wordt door Roymans en Van der Sanden (1980, p. 197, m.n. noot 146) in de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse periode gedateerd. Het type met de conisch verbrede uiteinden (nrs. 1-3, 6-8) lijkt op grond van parallellen in Maaseik (Janssens 1977, graf 3 en 128) en in het rijke vondstcomplex van Wijshagen (cf. 2.6) ook in de 1e eeuw

thuis te horen. De fibulae van Wijnegem maken, afgezien van de ene knikfibula, een minder vroege indruk.

Aan de hand van het hier gepresenteerde vondstmateriaal kan de functie van de enclosure van Wijnegem nader worden bepaald. We hebben zojuist geconstateerd dat een relatief groot aantal munten en armbanden in de loop van de 1e eeuw gedateerd moet worden. Dat betekent dat de enclosure waarschijnlijk langer heeft bestaan dan tot nu toe werd aangenomen. Het is echter niet goed voorstelbaar dat een veekraal ongeveer twee eeuwen lang vrijwel ongewijzigd – met slechts één herbouwfase – op dezelfde plek heeft gelegen. Deze twijfel aan de functie als veekraal wordt nog versterkt door het vrijwel ontbreken van het gangbare nederzettingsafval. Het optreden van een grote hoeveelheid munt- en bronsvondsten is ook niet bepaald typerend voor rurale nederzettingen in de Romeinse tijd en in ieder geval moeilijk in verband te brengen met een gebruik als veekraal. De samenstelling van het vondstcomplex wijst al evenmin in die richting. Het voorkomen van vrijwel uitsluitend munten, fibulae en armbanden suggereert een bijzondere selectie van materiaal, die niet kenmerkend is voor een normale nederzetting.

Alleen al naar aanleiding van het vondstmateriaal zal dus naar een alternatieve interpretatie van de functie van de Wijnegemse enclosure moeten worden gezocht.

Wij zijn van mening dat een religieuze functie voor de hand ligt. Op grond van overeenkomsten met vondstcomplexen uit heiligdommen uit de late ijzertijd en de Romeinse periode in Gallië, waarvan munten en fibulae, maar ook armbanden dikwijls een belangrijk bestanddeel vormen, kunnen de vondsten uit Wijnegem als votiegaven worden beschouwd. Dat impliceert dat de enclosure als cultusplaats moet worden geïnterpreteerd.

Een dergelijke interpretatie op basis van de aard van de vondsten wordt bevestigd door een analyse van de context waarin de vondsten voorkomen. Binnen de enclosure treden enkele tientallen grondsporen op in de vorm van kleine en grote kuilen. Sommige daarvan zijn met zekerheid geïdentificeerd als paalkuilen, soms nog met een goed herkenbare paalkern. Wat in de voorlopige publikaties niet wordt vermeld is dat nabij het centrum van de enclosure, recht tegenover de zuidoostelijke opening in de omheining, een opvallende rij van vier paalkuilen ligt. De lengte van deze rij paalkuilen bedraagt vijf meter, de oriëntatie ervan stemt overeen met die van het zuidoostelijke deel van de omheining.

In deze rij is een paalstelling te herkennen die direct vergelijkbaar is met de paalstellingen binnen de enclosures van Hoogeloon, Oss-Ussen en Alphen. De bijzondere betekenis van de paalstelling in Wijnegem wordt aangetoond door de vondsten, die tijdens het onderzoek in de betreffende paal-

kuilen zijn aangetroffen. Bij de beschrijving volgen wij de palenrij van het zuidwesten naar het noordoosten (*fig. 11 en 12*).

1. Paalkuil; combinatie van twee of drie kuilen; diepte max. 20 cm. Inhoud: een spijker.
2. Paalkuil; diepte max. 13 cm. Inhoud: een Romeinse munt (een as van Augustus, 7 v.Chr.).
3. Paalkuil; diepte max. 17 cm.
4. Paalkuil; diepte max. 100 cm. Inhoud: een fibula (*fig. 13:12*), twee Romeinse munten (een as van Claudius, 1 onbepaald exemplaar), dakpanfragmenten, brokken verbrande leem, ijzerslakken, een spijker en enkele resten van dierentanden.

Aan de ZO-kant van deze rij paalkuilen bevindt zich, precies in de as van de opening in de omheining, een vijfde paalkuil met eveneens enkele opmerkelijke vondsten.

5. Paalkuil; diepte max. 25 cm. Inhoud: 4 Romeinse munten (twee asses van Augustus, resp. 10-7 v.Chr. en 7 v.Chr., een dupondius van Nero en een as van Septimius Severus).

De opvallende combinatie van centrale paalstelling en bijzondere vondsten krijgt nog meer reliëf door het feit dat in de onmiddellijke omgeving van de paalstelling zeven van de acht armbanden, nog twee fibulae, alsmede nog eens negen munten zijn gevonden.

Aangenomen mag worden dat we hier, evenals in b.v. Oss-Ussen, te maken hebben met een figuratie van cultuspalen als 'middenpunt' van de sacrale ruimte die door de palissade wordt afgebakend. Blijkens de concentratie van votiegaven zijn rondom deze cultuspalen de belangrijkste rituelen uitgevoerd.

Met het oog op de onmiskenbaar religieuze context van de vondsten in Wijnegem is het zinnig ook nog eens opnieuw te kijken naar de eerder genoemde muntschat. De door Cuyt en Van Heesch voorgestelde interpretatie 'muntschat' (een hoeveelheid tegelijkertijd aan de aarde toevertrouwde munten) was destijds de meest voor de hand liggende. Zij werd ongetwijfeld mede bepaald door het voorkomen van een typische 'sluilmunt' uit het jaar 252. De veronderstelde rituele betekenis van de andere munten en bronsvondsten en de herinterpretatie van de Wijnegemse enclosure als cultusplaats werpt echter de vraag op of ook aan de muntschat niet een rituele betekenis moet worden toegekend. Daar komt bij dat ook de directe vondstcontext (de grote kuil nabij het centrum) enige aanleiding geeft tot een dergelijke herinterpretatie. De losse spreiding van de munten in de kuil, met een onderlinge afstand van maximaal 2 meter (Cuyt/Van Heesch 1979, *fig. 2 en 3*), maakt het heel wel denkbaar dat de munten niet tegelijkertijd maar afzonderlijk in de kuil zijn terechtgekomen. Ook de samenstelling van de vondst (slechts twee munten uit de 3e eeuw) doet niet in de eerste plaats aan een muntschat denken. Een alternatieve interpretatie als een complex offermunten

lijkt ons daarom geenszins uitgesloten. De kuil zou in dat geval als offerkuil beschouwd moeten worden. Ook de kuilen in de westelijke hoek van de enclosure kunnen als offerkuil hebben gediend. Een dergelijke interpretatie sluit aan bij die van vergelijkbare complexen onregelmatige kuilen binnen de andere rituele enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied. Een tweede argument wordt gevormd door het optreden van onderling passende scherven uit verschillende kuilen. Een derde argument betreft de vondst van een aantal tanden van jonge runderen in een grote kuil langs het zuidwestelijke deel van de omheining. Van verscheidene La Tène-cultusplaatsen en Gallo-Romeinse tempelcomplexen zijn grote hoeveelheden botmateriaal bekend, die gezien kunnen worden als resten van dieroffers. Op de zuidelijke zandgronden is van dierlijk botmateriaal uiteraard weinig overgebleven. De gebitsresten uit de kuil bij de omheining, maar ook die uit een van de kuilen van de centrale paalstelling, alsmede de (geringe) collectie botresten uit Hoogeloon en Oss-Ussen wijzen er echter op dat ook binnen de enclosures van het Maas-Demer-Scheldegebied met dieroffers in speciaal aangelegde offerkuilen rekening moet worden gehouden.

Wat betreft afmetingen, vorm en interne structuur komt de enclosure van Wijnegem overeen met de eerder besproken cultusplaatsen in het noordelijk deel van het Maas-Demer-Scheldegebied. Er is slechts één element dat duidelijk afwijkt en dat is de aard van de omheining. In plaats van een greppel- (en wal)constructie treffen we in Wijnegem een omheining van palen aan. Verderop in deze studie zal blijken dat dit binnen de wereld van de laat-Keltische en Gallo-Romeinse cultusplaatsen echter geen uitzonderlijk verschijnsel is. Ook de ZW-annex van de enclosure vormt een afwijkend element. Cuyt heeft gemeend hier een opeenvolgende reeks stallingen of schuurtjes te kunnen reconstrueren. Te bedenken valt echter dat deze reconstructies, die wij op zichzelf overigens weinig overtuigend vinden, waarschijnlijk mede bepaald zijn door de interpretatie van de enclosure als veekraal. Uitgaande van de nieuwe interpretatie van de enclosure als cultusplaats dringt de vraag zich op of ook de ZW-annex wellicht een cultische functie heeft gehad. De vondst van een drietal fibulae en munten binnen of net buiten de annex lijkt inderdaad in die richting te wijzen. In de La Tène-traditie is de combinatie van cultusplaatsen en kleinere annexen ook niet ongewoon (cf. 3.5). Wij dienen ons echter te realiseren dat het zonder een gedetailleerde analyse van de vele (paal)kuilen onmogelijk is om tot een bevredigende reconstructie van de ZW-annex te komen. Terughoudendheid is voorlopig dus geboden. Toch kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat in de wirwar van palen op het eerste gezicht een aantal hoofdlijnen, eventueel zelfs twee concentrische vierkanten zijn te onderscheiden. De gedachten gaan daarbij onwille-

keurig uit naar de plattegrond van een Gallo-Romeins omgangstempeltje...

2.5 NEERHAREN-REKEM

Een structuur die in het kader van deze studie ook besproken moet worden is een door een meervoudige paalconstructie gevormde, licht trapezoidale vierhoek van ca. 13,50 × 11 m, ontdekt tijdens het door de Nationale Dienst voor Opgravingen uitgevoerde onderzoek van een inheems-Romeinse nederzetting bij Neerharen-Rekem aan de Maas, ongeveer 7 km ten noordwesten van Maastricht (De Boe 1983, 1985) (*fig. 14*).

Voor de discussie van deze structuur zijn de vroegste fasen van de nederzetting van belang.

1. De pre-Flavische periode. Gedurende deze periode bestaat de bewoning in Neerharen-Rekem uit een waarschijnlijk omheinde nederzetting van enkele tweeschepe gebouwen, die geordend zijn rond een centrale ruimte. De opgraver, G. de Boe, dateerde bij gebrek aan voldoende vondstmateriaal de nederzetting aanvankelijk tussen de 5e eeuw v.Chr. en de vroeg-Romeinse tijd (De Boe 1985), maar gelooft nu aanwijzingen te hebben voor een datering in de 1e eeuw na Chr.¹¹
2. De periode van ca. 70 na Chr. tot het midden van de 2e eeuw. Gedurende deze fase wordt de inheemse bebouwing vervangen door een villacomplex, bestaande uit een hoofdgebouw en een aantal in steen uitgevoerde bijgebouwen (De Boe 1985, afb. 10). Op het villaterrein, op ongeveer 70 meter van het hoofdgebouw, ligt ook de vierhoekige structuur (*fig. 14:B*). De plattegrond daarvan bestaat uit enkele reeksen 55 tot 85 cm diepe paalkuilen. In deze configuratie kan een viertal fasen onderscheiden worden. Dit wijst erop dat de paalconstructie op dezelfde plaats een aantal keren is vernieuwd. Tussen de palen zijn op diverse plaatsen smalle greppeltjes waargenomen, die de aanwezigheid van een afsluitende wand suggereren. Aan de westzijde en mogelijk ook aan de noordzijde van de structuur heeft op 1,30-1,50 m van de wand een rij buitenpalen gestaan. In de ZW-hoek lijkt een bijna 2 m brede ingang aanwezig. Het binnenterrein is intentioneel verdiept. Nabij de ingang is deze verdieping gering, in noordelijke en oostelijke richting loopt zij echter op tot 50 cm onder het oorspronkelijke maaiveld. De vulling van deze verdieping is bruinzwart van kleur en sterk humeus van karakter. Op het opgravingsniveau was in deze vulling een aantal ronde en vierkante kuilen zichtbaar. In een daarvan werden de verkoolde resten van een drietal planken gevonden. De daterende vondsten uit de vierhoekige structuur zijn opvallend gering. Vermeld wordt enig schervenmateriaal, hoofdzakelijk uit de tweede helft van de 2e en het begin van de 3e eeuw. Er is echter ook sprake van enkele scherven van inheems, handgevormd aardewerk. De aanleg van de structuur wordt op grond hiervan gedateerd in de 1e

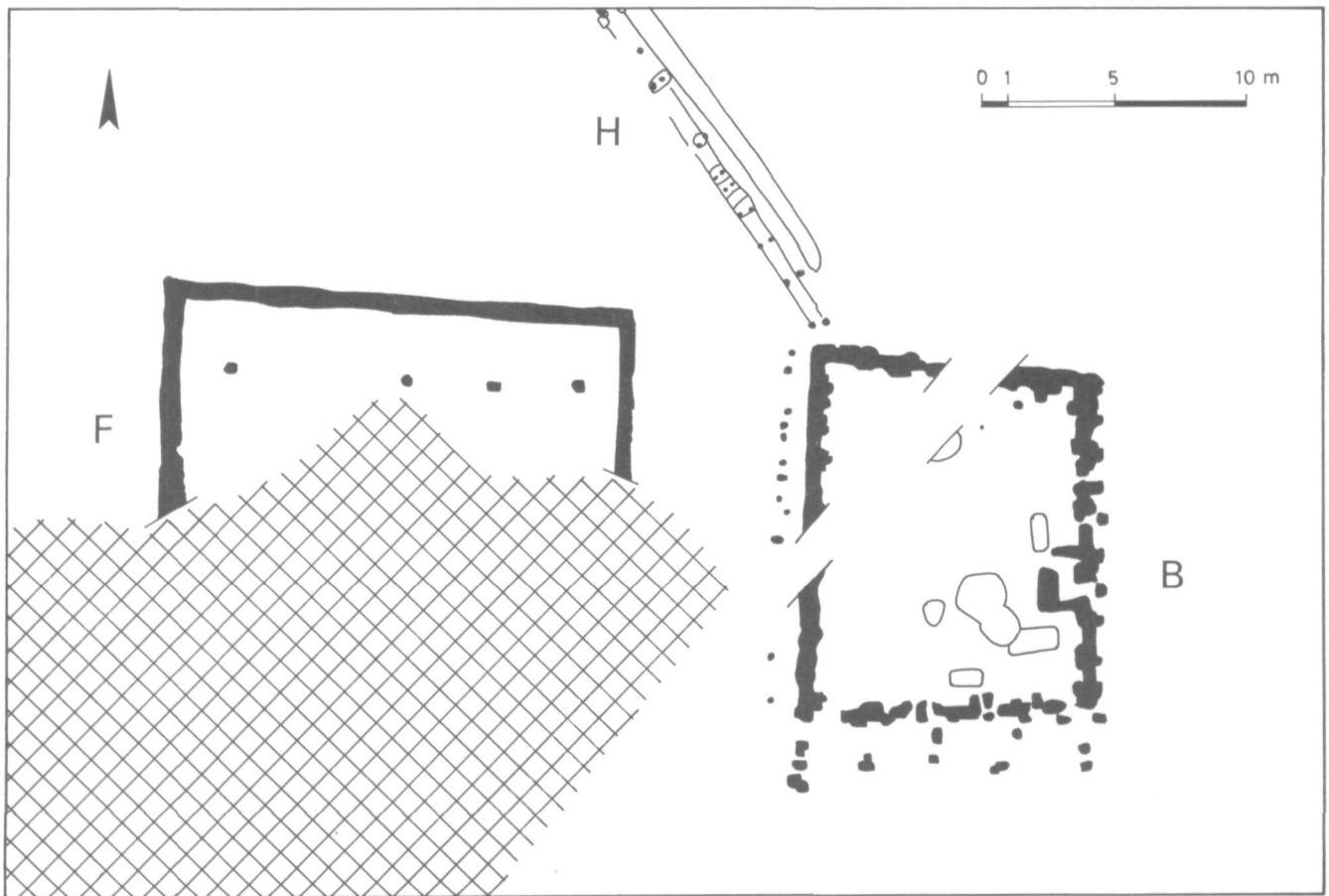

Fig. 14 Neerharen-Rekem: plattegrond van de cultusplaats (B) en de nabijgelegen structuur F. Naar De Boe 1985, fig. 10.
Neerharen-Rekem: plan of the sanctuary (B) and the nearby structure F. From De Boe 1985, fig. 10.

eeuw na Chr. Zij heeft bijgevolg bijna twee eeuwen bestaan.

De interpretatie van deze structuur is niet eenvoudig. De Boe (1983, 1985) is van mening dat het gaat om een houten gebouw, dat mogelijk voorzien was van een 'pyramidiaal tentdak', eventueel met een korte nok. Aangezien in het interieur sporen van dakdragende palen ontbreken acht hij het waarschijnlijk dat de dakconstructie werd gedragen door de zware wandpalen, alsmede door de rij buitenpalen. De Boe neemt verder aan dat dit houten gebouw een stal is geweest, en wel – gelet op de donkere vulling – een z.g. potstal. De drie ondiepe, rechthoekige kuilen zouden de standplaats van drink- of voederbakken kunnen aanduiden. De greppel (zie fig. 14) met daarin paalsporen die op de NW-hoek aansluit, wordt in deze context beschouwd als de afsluiting van een veekraal.

Deze interpretatie van de vierhoekige structuur als gebouw, meer specifiek als stal, is naar onze mening geenszins overtuigend. Een overspanning van een ruimte van 13,50 bij 11

meter met een pyramidale of andere dakconstructie is zonder een of meer centrale, dragende palen nauwelijks voorstelbaar. Het lijkt ook onwaarschijnlijk dat een overdekte veestal ongeveer twee eeuwen lang op precies dezelfde plaats heeft gelegen.

Binnen de bekende inheems-Romeinse nederzettingen van het Maas-Demer-Scheldegebied komt een dergelijke continuïteit in het gebruik van woon- en staleenheden niet voor. Het fenomeen potstal (een verdiept stalgedeelte waarin de mest van het vee wordt verzameld) is in het Maas-Demer-Scheldegebied tijdens de late 2e en 3e eeuw inderdaad bekend. Opvallend is echter dat dergelijke potstallen altijd onderdeel vormen van boerderijen en nooit op zichzelf staan. Een laatste argument voor een interpretatie als stal zou kunnen zijn de vierhoek samen met het z.g. gebouw F, dat 6 à 7 meter verderop ligt, als één geheel, d.w.z. als één boerderij te beschouwen. Aannemelijk lijkt deze oplossing echter niet, omdat de beide vierhoeken B en F duidelijk op zichzelf staan. Bovendien laat de licht trapezoidale grondvorm van vierhoek B geen logisch-constructieve verbinding

met vierhoek F toe. Op grond van deze overwegingen komen wij tot de conclusie dat de structuur B een open enclosure is geweest.

Bij het zoeken naar een alternatieve interpretatie van deze vermoedelijke enclosure gaan de gedachten welhaast onvermijdelijk in de richting van een cultusplaats. Een nadere beschouwing maant echter tot voorzichtigheid. Enkele van de primaire kenmerken van deze nieuwe categorie monumenten (centrale paalstelling en bijzondere vondsten) ontbreken. Ook de (niet gepubliceerde) detail-plattegronden en de vondstgegevens, die wij in Brussel mochten bestuderen, leveren geen doorslaggevende argumenten voor een interpretatie als cultusplaats.

Desondanks wagen wij het om de vierhoekige structuur van Neerharen-Rekem in ons overzicht op te nemen en wel op grond van de volgende argumenten.

1. Het gaat om een vierhoekige structuur, die, zoals wij zojuist reeds opmerkten, o.i. niet overdekt is geweest, dus eerder als een enclosure dan als een gebouw moet worden aangeduid.
2. De onregelmatige vorm van de vierhoek wijst al evenmin op een gebouwplattegrond; hij is echter wel kenmerkend voor sommige cultusplaatsen, zoals die van Hoogeloo en Wijnegem.
3. Ook het langdurige gebruik van de enclosure wijst eerder op een sacrale dan op een profane bestemming.
4. De aard van de omheining stemt overeen met die van de enclosure van Wijnegem.
5. Het optreden van onregelmatige kuilen c.q. kuilcomplexen op het binnenterrein is een fenomeen dat we ook hebben leren kennen in Wijnegem, Oss-Ussen en Hoogeloo.
6. De intentionele verdieping van het binnenterrein en de donkere vulling daarvan vormen een element dat mogelijk een tegenhanger heeft op de vindplaats Wijshagen, waar ook een cultusplaats wordt vermoed (cf. 2.6).
7. De meest opvallende vondst uit de enclosure wordt gevormd door een drietal ijzeren beschermkappen van eergedouw- of ploegscharen. In de La Tène-periode komen dergelijke voorwerpen verschillende keren voor als votief-gaven in heiligdommen, b.v. in Gournay (Brunaux 1986, 95).
8. Het optreden van een cultusplaats in een nederzettingscontext is binnen het Maas-Demer-Scheldegebied niet uitzonderlijk. Het komt ook voor in Oss-Ussen en Hoogeloo.

Op grond van deze argumenten mag een interpretatie van de structuur B als cultusplaats niet uitgesloten worden geacht¹².

2.6 WIJSHAGEN

In het voorjaar van 1987 publiceerden K. Maes en L. van

Impe het tweede verslag van het onderzoek dat de Nationale Dienst voor Opgravingen in 1984 en 1985 uitvoerde op het terrein 'de Rietem' te Wijshagen (Maes/Van Impe 1987). Behalve een 30-tal, uit de midden- en late ijzertijd daterende graven, ontdekten de onderzoekers een grote hoeveelheid paalkuilen. In deze cluster meenden zij meerdere dubbele rijen te kunnen ontwaren (fig. 15).

De dubbele rijen interpreteren zij als de sporen van gebintstijlen van drieschepige huizen, waarvan alle andere (wand)sporen geheel verdwenen zijn. De uitvoerige beschouwing van de opmerkelijke vondsten die op dit terrein verzameld werden – waaronder relatief veel munten – leidt de auteurs tenslotte tot de conclusie dat men hier mogelijk te maken heeft met 'een plaats met commerciële of dienstenfunctie' (Maes/Van Impe 1987, 55). Naar onze mening zijn de door de Belgische collegae gepresenteerde gegevens echter voor een geheel andere uitleg vatbaar. Hun interpretaties – drieschepige huisplattegronden, commercieel centrum – passen in ieder geval niet in het beeld dat inmiddels van het Kempisch plateau in de Romeinse tijd is gevormd. Wij zijn van oordeel dat er voldoende aanwijzingen zijn om ook Wijshagen in de rij van eenvoudige, rurale cultusplaatsen op te nemen.

Wanneer we een vergelijking maken met de vijf eerder behandelde monumenten, dan moet allereerst opgemerkt worden dat er nauwelijks overeenkomst is wat de vorm betreft. Een duidelijk vierhoekige perifere structuur – in de vorm van een greppel of paalzetting, zoals we die bij de andere vijf gezien hebben – is niet aanwijsbaar. Tussen de vijf gereconstrueerde dubbele palenrijen, waarbij de afstand tussen de tegenover elkaar liggende palen ca. 2-3 m bedraagt, kan geen enkel verband worden gelegd. Van die vijf rijen zijn er vier zuidwest-noordoost georiënteerd, één noordwest-zuidoost. Twee van de vijf vormen onderling ongeveer een rechte hoek, maar sluiten niet op elkaar aan; de lengten bedragen respectievelijk 20 (noordwest-zuidoost) en 12,5 m. De drie resterende noordwest-zuidoost gerichte rijen, respectievelijk 17,5, 15 en 16 m lang, liggen niet parallel aan de eerstgenoemde rij, maar richten zich op één (denkbeeldig) punt dat enige tientallen meters ten zuidoosten van de zuidrand van het opgravingsvlak ligt.

Het beeld dat het geheel van de paalkuilen oplevert is vooralsnog onbegrijpelijk. Voor een deel kan de onduidelijkheid ongetwijfeld verklaard worden door de moeilijke waarnemingsomstandigheden ter plaatse. De sporen waren vaag en er kunnen dus paalgaten gemist zijn. Waarschijnlijker is dat we te maken hebben met een structuur die sterk heeft afgeweken van de vijf eerder genoemde enclosures. Continuering van het onderzoek zal misschien nog informatie bieden over de voortzetting van een enkele palenrij, alsmede over de totale omvang van het complex, maar het uiteindelijke resultaat zal toch weinig gelijkenis

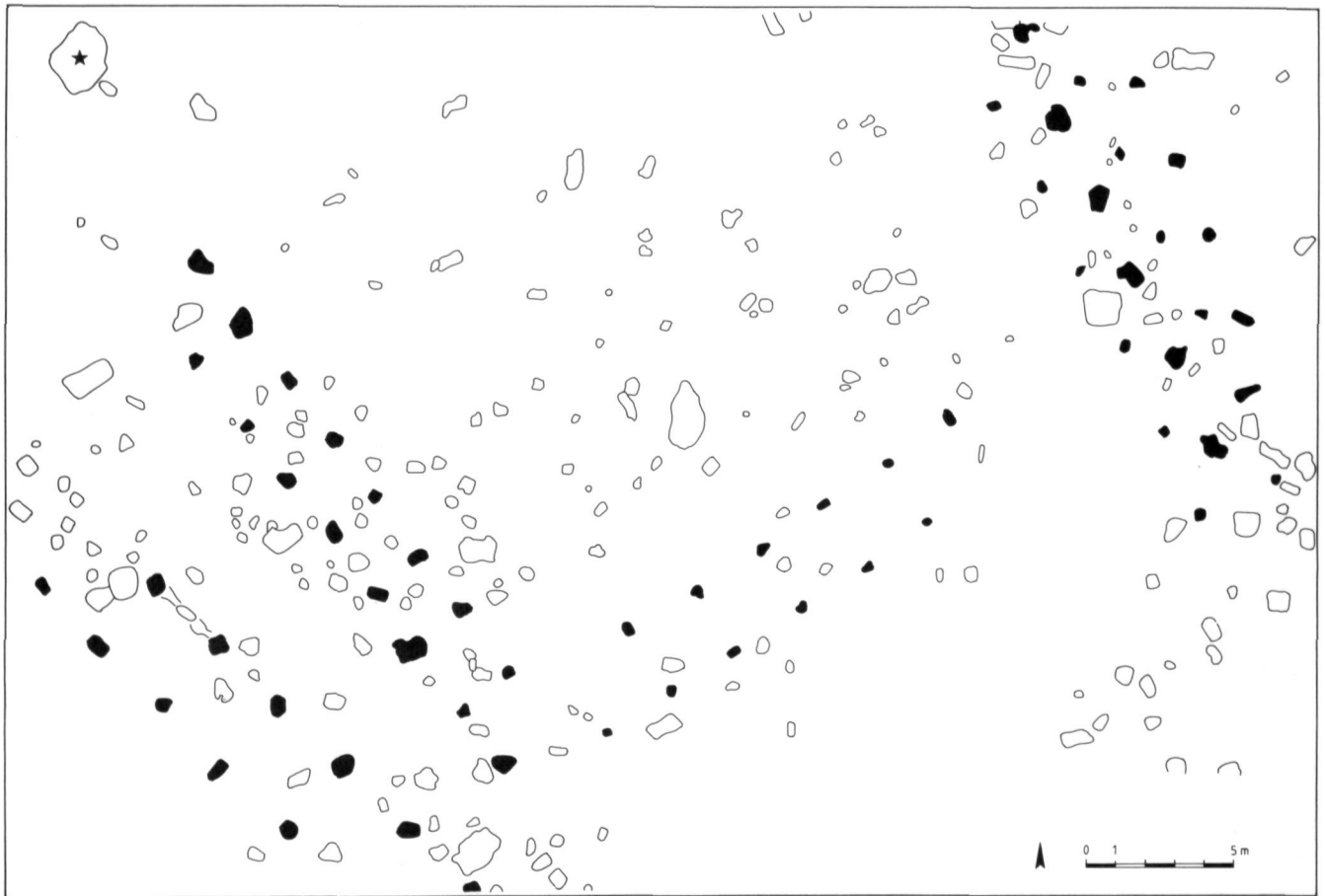

Fig. 15 Wijshagen: overzicht van de kuilen en paalsporen ter plekke van de cultusplaats; de sporen van parallelle paalrijen zijn in zwart aangegeven; de ster duidt een kleine vondstconcentratie aan. Naar Maes/Van Impe 1986, fig. 4.

Wijshagen: survey of the pits and postholes at the site of the sanctuary; the traces of parallel rows of posts are indicated in black; the asterisk marks a small concentration of finds. From Maes/Van Impe 1986, fig. 4.

vertonen met de hiervoor besproken palenenclosure van Wijnegem. Overeenkomst met Wijnegem bestaat er echter wél op een ander punt, nl. dat van de mobilia.

De vondsten waar het hier om gaat lagen grotendeels verspreid in een grijs-gekleurde 'woonlaag' waarvan de begrenzing samenvalt met de grenzen van het gebied waar de paalkuilen voorkomen. Het gaat om een terrein met afmetingen van ca. 30×50 m. Daarbuiten ontbreekt deze laag volledig en bevindt zich direct onder de humuslaag het schone, gele zand. Een deel van de paalkuilen was al boven in de woonlaag zichtbaar, de rest kon pas worden opgetekend nadat deze donkere laag verwijderd was. Hoe we ons het ontstaan van de z.g. woonlaag moeten voorstellen is onzeker, de opgravers snijden de vraag in elk geval niet aan. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat het hierboven omschreven gebied oorspronkelijk verdiept is geweest. Deze verdieping werd vervolgens, tijdens het gebruik, opgevuld met vuile grond en mobilia. De publikatie

geeft geen aanwijzing hoe diep de bodem van het verdiepte vlak onder het niveau van de omgeving heeft gelegen, maar veel meer dan ca. 30 cm zal dit niveauverschil niet zijn geweest.

Opvallend is de rijke samenstelling van het vondstcomplex uit de donkere laag, een gegeven waarover ook Maes en Van Impe hun verbazing uitspreken. Allereerst zijn er de bronzen sieraden. In de reeks van 28 armbanden zijn twee typen vertegenwoordigd: armbanden met conisch verbrede en stomp uitlopende uiteinden en armbanden met bol- en knopvormige uiteinden. Bij de 35 fibulae gaat het om boog-, knik-, haak-, ogen-, scharnier-, *Knoten*- en draadfibulae. De derde belangrijke groep omvat de munten. In totaal werden er 22 geborgen, zowel asses, dupondii, sestertii als een enkele denarius. De oudste gaan terug tot in de Republikeinse periode, de jongste is geslagen onder Antoninus Pius. Binnen die tijdsspanne is vooral de 1e eeuw na Chr. sterk vertegenwoordigd (Augustus (3), Tiberius (1),

Nero (1), Vespasianus (4) en Domitianus (2)). Een groep van twaalf munten, vergezeld van acht fibulae, twee armbanden en enkele fragmenten daarvan, werd op een relatief kleine oppervlakte (2 m²) aangetroffen. De aanwezigheid van een kuil ter plaatse kon echter niet ondubbelzinnig worden vastgesteld.

Een vierde vondstcategorie, tenslotte, betreft de terra sigillata. Op de hierboven aangeduide beperkte oppervlakte zijn niet minder dan 330 scherven verzameld. Daaronder zijn slechts drie versierde fragmenten (Dr. 17 en 29), de rest is onversierd (o.a. Dr. 31, 33 en 45). Van deze t.s.-scherven is 3% van Zuidgallisch, 17% van Middengallisch en ruim 80% van Oostgallisch fabrikaat.

Het kan geen toeval zijn dat de drie belangrijkste vondstcategorieën uit de Wijnegemse enclosure - munten, fibulae en armbanden - ook een prominente plaats innemen in het vondstbestand uit de woonlaag te Wijshagen. Deze grote overeenkomst wat de mobilia betreft rechtvaardigt ons inziens de conclusie dat beide monumenten ook een overeenkomstige functie gehad hebben, m.a.w. dat we ook in Wijshagen met een cultusplaats te maken hebben. Deze cultusplaats heeft een lange gebruiksduur gekend. Meer dan 200 jaar moet zij hebben gefunctioneerd, van de eerste helft van de 1e eeuw tot de eerste helft van de 3e eeuw na Chr. Gedurende de hele 1e eeuw zijn munten, fibulae en armbanden de belangrijkste (archeologisch traceerbare) votiegaven. In de loop van de 2e eeuw vindt er een opmerkelijke verandering plaats. De hoofdrol lijkt vanaf dat moment gespeeld te worden door het luxe-aardewerk. Of de kommen, borden, bakjes en wrijfschalen van terra sigillata nu de eigenlijke votiegaven vormden of dat het uiteindelijk ging om vergankelijk materiaal (spijzen, drank) dat

zich in deze aardewerkvormen bevond, is een vraag die moeilijk te beantwoorden valt. Voorlopig staat Wijshagen alleen wat deze ontwikkeling betreft. In Wijnegem is een dergelijke omslag in ieder geval niet aantoonbaar.

2.7 SAMENVATTING

Wij willen de bespreking van de rituele enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied afsluiten met een kort overzicht van de overeenkomsten en verschillen, om op die manier te komen tot een nadere definiëring van deze enclosures als een nieuwe klasse van archeologische monumenten. Daarbij moet op voorhand worden opgemerkt dat van een normatieve definitie geen sprake kan zijn, in die zin dat alle monumenten aan alle essentiële criteria voldoen. Daarvoor zijn alleen al de omstandigheden waaronder de enclosures zijn opgegraven te verschillend. Niettemin lijken ze als groep goed herkenbaar.

In de eerste plaats is er een sterke morfologische verwantschap. Het gaat in bijna alle gevallen (alleen Wijshagen vormt een uitzondering) om vierhoekige enclosures met een greppel (annex wal) of palissade als perifere structuur. De grootte varieert van 11,50 × 13 m (Neerharen) tot ca. 45 × 45 m (Oss-Ussen). In tenminste drie gevallen (Hoogeloon, Wijnegem en Neerharen) is sprake van een enigszins onregelmatige vierhoek. Waar de enclosures volledig zijn opgegraven zijn ingangen vastgesteld. In Hoogeloon en Wijnegem liggen de twee ingangen vrijwel tegenover elkaar, de ingang in de enclosure van Neerharen bevindt zich in de ZW-hoek.

In vier gevallen wordt een opmerkelijke paalstelling aangetroffen (fig. 16). In Wijnegem, Alphen en Oss-Ussen gaat het om rijtjes van vier of vijf palen, evenwijdig aan een

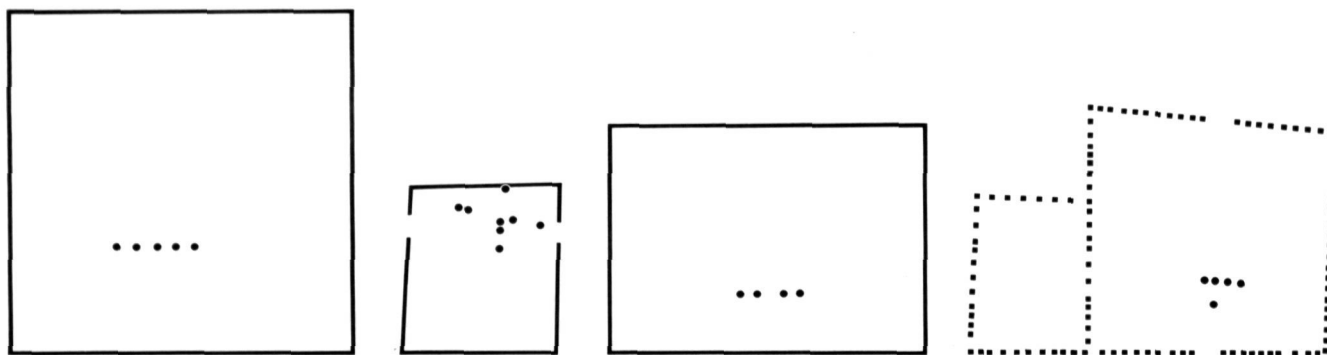

Fig. 16 Modelmatige weergave van de cultusplaatsen met rituele paalstellingen in het Maas-Demer-Scheldegebied; van links naar rechts: Oss-Ussen, Hoogeloon, Alphen en Wijnegem. Schaal 1:1000.

Plan showing the sanctuaries with ritual settings of posts in the Meuse-Demer-Scheldt area; from left to right: Oss-Ussen, Hoogeloon, Alphen en Wijnegem. Scale 1:1000.

van de zijden en mogelijk telkens tegenover een ingang gelegen – in Alphen en Oss-Ussen valt dit vanwege de beperkte opgravingsmogelijkheden helaas niet met zekerheid vast te stellen. De paalstelling in Hoogeloon vertoont een afwijkende vorm, die overeenkomt met die van de paalstelling binnen de cultusplaats van Gournay.

Vervolgens bevindt zich op een viertal binnenterreinen een opvallende hoeveelheid kuilen, die wij aan de hand van de vondstevidentie in Wijnegem als offerkuilen hebben geïnterpreteerd. Alleen in Alphen en Wijshagen zijn ten gevolge van de specifieke onderzoeksomstandigheden dergelijke kuilen niet vastgesteld.

Eén element is tot nu toe niet expliciet aan de orde gesteld, namelijk de niveauveranderingen binnen de enclosures. In Neerharen werden de onderzoekers geconfronteerd met een intentionele verdieping van het binnenterrein, opgevuld met een donker, sterk humeus pakket grond. Het is niet onmogelijk dat de vondstenrijke, grijsgekleurde 'woonlaag' die in Wijshagen over een oppervlakte van 30 × 50 m is vastgesteld een vergelijkbare verdieping voorstelt. De vraag dringt zich op of wij hier te maken hebben met een 'negatieve' variant van de opgehoogde binnenterreinen ('raised interiors') die in de laat-Keltische/vroeg-Romeinse cultusplaatsen in Zuid-Duitsland en het Rijnland regelmatig worden aangetroffen (cf. 3.1 en 3.3). In Alphen was binnen de nog aanwezige rechthoekige wal een grafheuvel opgeworpen. Ook hiervoor zijn parallellen in het Duitse Rijnland aanwezig (cf. 3.1).

Bij de formulering van de hypothese dat de besproken enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied als cultusplaatsen moeten worden beschouwd, hebben de vondsten een belangrijke rol gespeeld, met name het munt-fibula-armbandcomplex uit Wijnegem en Wijshagen, dat qua samenstelling te vergelijken valt met de vondstcomplexen uit sommige heiligdommen in Noord-Frankrijk en het Moezelgebied. Indien de Romeinse muntvondsten uit de 'legerplaats' in de heide tussen Alphen en Riel inderdaad uit de enclosure van Alphen afkomstig zijn, dan hebben we daarmee een vondstcategorie voor ons die geheel in hetzelfde beeld past. Ook de drie ijzeren beschermkappen van eergetouw- of ploegscharen uit Neerharen-Rekem komen elders regelmatig voor als votiefgaven. Het vondstmateriaal uit de enclosure van Hoogeloon vertoont een andere samenstelling. Het meest opvallend is hier het vroeg-Romeinse importaadewerk. De omstandigheid dat het kenmerklijk opzettelijk gebroken is, wijst echter opnieuw op een rituele context. Hetzelfde geldt voor de opzettelijk gebroken ijzeren mesjes en de naafband uit deze enclosure, en waarschijnlijk ook voor de grote hoeveelheid 2e-eeuwse terra sigillata-vondsten uit Wijshagen. Op grond van deze morfologische en materiële kenmerken, die in telkens wisselende combinaties voorkomen, kunnen de besproken en-

closures uit het Maas-Demer-Scheldegebied als een groep van verwante cultusplaatsen worden beschouwd.

De onderlinge verwantschap tussen de besproken enclosures c.q. cultusplaatsen wordt ook gesuggereerd door de datering. Van Alphen kan weinig meer gezegd worden dan dat de enclosure thuishoort in de Romeinse tijd. Aangenomen dat de 18e- en 19e-eeuwse muntvondsten uit de enclosure afkomstig zijn dan ligt een datering van de 1e tot het begin van de 4e (!) eeuw voor de hand. De aanleg van de overige cultusplaatsen moet hebben plaatsgevonden in de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. De cultusplaats van Oss-Ussen is in de 2e eeuw niet meer in gebruik, die van Hoogeloon waarschijnlijk nog wel. Wijnegem, Wijshagen en Neerharen lopen in ieder geval door tot in de 3e eeuw.

Over het ritueel dat in deze cultusplaatsen is uitgevoerd, kan aan de hand van de archeologische gegevens niet al te veel worden gezegd. In ieder geval is zeker dat binnen de cultusplaatsen votiefgaven zijn gedeponeed. Deze betreffen niet alleen aardewerk en metalen voorwerpen, maar – te oordelen naar de (verbrande) botresten uit kuilen (Wijnegem, Oss en Hoogeloon) – ook dierlijk offermateriaal. Verder ligt het voor de hand de typische paalstellingen binnen enkele enclosures te interpreteren als rijen cultuspalen. In die richting wijst ook het feit dat juist rond deze palen de belangrijkste votiegvondsten zijn gedaan (Wijnegem en Hoogeloon).

De plaats die de rituele enclosures in het Romeinse nederzettingssysteem van het Maas-Demer-Scheldegebied hebben ingenomen kan als volgt worden bepaald. In een drietal gevallen (Oss-Ussen, Neerharen-Rekem en Hoogeloon) is er sprake van een directe relatie met een nederzetting. Het heeft er zelfs alle schijn van dat deze enclosures in de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. gelijktijdig met de nederzettingen zijn aangelegd. Voor Wijnegem is eenzelfde context waarschijnlijk. Alleen over Alphen en Wijshagen kan bij gebrek aan gegevens voorlopig niets naders worden gezegd.

Het gaat in alle gevallen om eenvoudige, rurale cultusplaatsen, gebruikt door lokale gemeenschappen. Wat betreft hun uiterlijk hebben ze weinig gemeen met de bekende Gallo-Romeinse tempelcomplexen, die te vinden zijn in de steden, de vici en andere centra op het platteland. Binnen de hiërarchie van heiligdommen die zich in de loop van de late 1e en de 2e eeuw uitkristalliseert vertegenwoordigen ze ongetwijfeld het laagste niveau. Hoe deze ruimtelijke positie geïnterpreteerd moet worden in termen van sociaal-politieke organisatie en in termen van romanisering komt aan de orde in hoofdstuk 4.

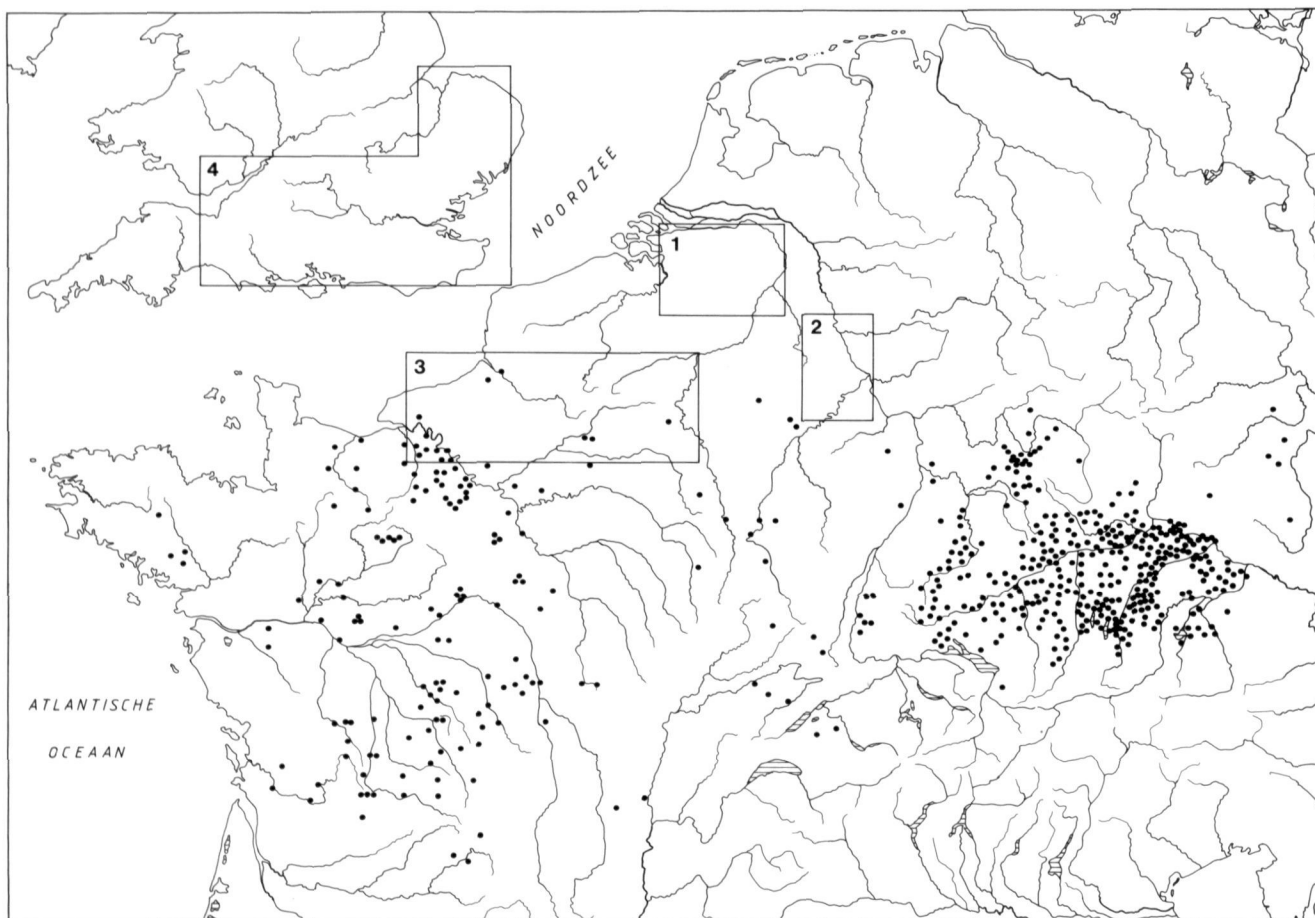

Fig. 17 Het verspreidingsgebied van de *Viereckschanzen* (naar Planck 1986, Abb. 512), aangevuld met de verspreiding van de cultusplaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied (1), de *Grabgärten* in het Rijnland (2), de heiligdommen van het Belgische type in Noord-Frankrijk (3) en rituele enclosures in Zuid-Engeland (4).

The distribution area of the *Viereckschanzen* (from Planck 1986, Abb. 512), supplemented with the distribution areas of the sanctuaries in the Meuse-Demer-Scheldt area (1), the Rhineland *Grabgärten* (2), the sanctuaries of the Belgic type in northern France (3) and the ritual enclosures in Britain (4).

3. De cultuurhistorische context

In het voorgaande is al meerdere malen naar voren gebracht dat de enclosures uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied geen unieke fenomenen zijn, maar een min of meer duidelijke verwantschap vertonen met monumenten die in de ons omringende landen zijn onderzocht. In dit hoofdstuk zal die ruimere cultuurhistorische context meer systematisch worden nagegaan. Het zal dan blijken dat de in hoofdstuk 2 besproken monumenten de meest noordelijke uitlopers vormen van een verspreidingsgebied dat zich uitstrekt van Zuidoost-Engeland tot Zuid-Duitsland en van West-Frankrijk tot het Duitse Rijnland (fig. 17)¹³.

3.1 ZUID-DUITSLAND: DE VIERECKSCHANZEN

Het spreekt welhaast vanzelf dat we beginnen in de Duitse deelstaten Beieren en Baden-Württemberg. Dit is immers

het kerngebied van de grote vierhoekige enclosures die al sinds de 19e eeuw in de wetenschappelijke belangstelling staan en onder de naam *Viereckschanzen* een ruime bekendheid genieten. Bij deze *Viereckschanzen* gaat het om veelal in het veld nog zichtbare monumenten, herkenbaar aan een wal met – aan de buitenkant daarvan – een greppel, die tesamen een terrein omgeven waarvan de totale oppervlakte kan variëren van 1600 tot 25000 m² (Schwarz 1960, 60). De topografische situatie is niet altijd dezelfde: de *Viereckschanzen* liggen zowel op vlakke terreinen als op hellingen; ook zijn ze aangetroffen binnen, of in de directe omgeving van oppida (o.a. Engels 1976). Het vormenrepertoire omvat zowel vierkante als langwerpige en trapezoidale exemplaren; ook een dubbele en zelfs driedubbele aanleg komt voor. Het hoogteverschil tussen de bodem van de greppel en de top van de wal kan uiteenlopen van 2 tot meer dan 6 m. Op de hoeken is de wal vaak hoger dan op

de rechte stukken. De opening in de greppel en wal bevindt zich relatief vaak aan de oostkant en nooit aan de noordkant. Een laatste karakteristiek, tenslotte, vormt de schaarste aan vondsten. Afgezien van enig aardewerk zijn dit soort terreinen nagenoeg vondstloos¹⁴.

De interpretatie van deze categorie monumenten heeft in de loop der jaren talrijke wijzigingen ondergaan. Aanvankelijk werd gedacht aan Romeinse militaire marskampen, later, toen duidelijk was geworden dat ze in de laat La Tène-periode thuishoren, aan Keltische hoeven, veekrallen en verdedigingswerken. In 1931 opperde F. Drexel de veronderstelling – concrete archeologische bewijzen waren er immers niet – dat het wel eens om cultusplaatsen zou kunnen gaan. Deze mening, die niet door iedereen werd gedeeld, kreeg pas echt ondersteuning door de opgraving van K. Schwarz van een van de beide enclosures in Holzhausen, in de omgeving van München. In de periode 1957-1963 legde Schwarz op het binnenterrein een aantal sporen bloot die zich nauwelijks in een andere dan rituele context lieten plaatsen (zie vooral Schwarz 1960 en 1975). De elementen waar het in Holzhausen om gaat zijn de volgende.

1. Een klein, nagenoeg vierkant gebouw (10,5 × 11 m) met een omgang en een haardplaats in het midden; deze structuur werd op dezelfde plaats nog eens herbouwd.
2. Enkele diepe tot zeer diepe putten (tot max. 35 m), elk met verscheidene houtskoolrijke lagen in de vulling; in één van de putten werd, op de bodem, de aanwezigheid van een grotendeels in een stenen pakking gevatte, schuin staande paal vastgesteld.

Het gebouwtje wordt door Schwarz als een tempeltje geïnterpreteerd, de diepe putten brengt hij samen onder de noemer 'cultusschachten'. Deze laatste interpretatie is mede ingegeven door de ontdekking dat, tijdens de periode dat de enclosure in gebruik was, diverse organische substanties (b.v. bloed en vlees) in de schacht moeten zijn gedeponeerd.

Het onderzoek dat sinds Holzhausen in een aantal Viereckschanzen heeft plaatsgevonden, heeft het door Schwarz gepresenteerde 'modelbeeld' van deze categorie monumenten aangevuld en genuanceerd. Verschillende enclosures zijn inmiddels aan een archeologisch onderzoek onderworpen en dat heeft geleerd dat het binnenterrein niet altijd dezelfde elementen hoeft te bevatten of op dezelfde wijze ingericht hoeft te zijn. Diepe schachten, bijvoorbeeld, komen vaak voor (Fellbach-Schmidten, Tomerdingen) maar niet altijd (Ehningen)(zie resp. Planck 1982 en 1986, Zürn 1971, Schiek 1984). Het karakteristieke omgangstempeltje in de NW-hoek van de onderzochte enclosure te Holzhausen ontbreekt in de volledig onderzochte Viereckschanze van Ehningen. De daar aangetroffen gebouwtjes zijn eenvoudige

vierkante structuren, die verspreid over het hele terrein voorkomen. In de ruim voor de helft onderzochte enclosure van Tomerdingen zijn helemaal geen gebouwsporen ontdekt.

De hierboven genoemde opgravingen hebben weinig vondstmateriaal opgeleverd. In één geval werd echter een bijzondere ontdekking gedaan. Tijdens een noodonderzoek ontdekte D. Planck, op de bodem van een ruim 19 m diepe schacht in een voor de rest geheel vergraven Viereckschanze bij Fellbach-Schmidten, een drietal houtsculpturen. Deze plastisch uitgevoerde houtsnijwerken kunnen in het laatste kwart van de 2e eeuw v.Chr. gedateerd worden. Twee ervan stellen bokken voor die oorspronkelijk deel uitgemaakt moeten hebben van een grotere compositie, waarin zij een zittende antropomorfe figuur flankeerden. De derde sculptuur betreft een springend hert. Planck suggereert een verband tussen dit laatste houtsnijwerk en de Keltische hertengod Cernunnos. De opgraver is van mening dat deze opmerkelijke sculpturen, die mogelijk onderdeel van eenzelfde fries hebben uitgemaakt, thuishoren in een sacrale context en een bevestiging vormen voor de hypothese van Drexel en Schwarz dat de Viereckschanzen rituele enclosures (Kelt. *nemeta*) voorstellen.

Er zijn nog twee argumenten voor een religieuze interpretatie van de Viereckschanzen. Het eerste heeft betrekking op het onderzoek van de relatie tussen de Viereckschanzen en andere monumenten. K. Bittel (1978) en S. Schiek (1982) hebben gewezen op het feit dat de Zuidduitse enclosures relatief vaak op korte afstand van (bijna altijd veel oudere) grafheuvels liggen. Dit blijkt in Baden-Württemberg voor 20% van de bekende Viereckschanzen op te gaan, een zodanig hoog percentage dat toeval uitgesloten mag worden (Schiek 1982, 231). Het waarschijnlijke verband tussen de Viereckschanzen en het grafbestel is de zoveelste aanwijzing dat de Zuidduitse enclosures in het religieuze subsysteem thuishoren. Nog een andere indicatie daarvoor zijn de resultaten van het landmeetkundig onderzoek van G. Mansfeld (1981). Deze stelde vast dat het binnenterrein in menige Viereckschanze hoger ligt dan het terrein buiten wal en greppel. De voor de hand liggende conclusie is dat het binnenterrein kunstmatig werd opgehoogd, te meer daar deze ophoging ook verschillende malen onder de wal kon worden vastgesteld. De dikte van deze laag kan oplopen tot ca. 40 cm. Voor een enclosure met een oppervlakte van 10.000 m² betekent dat een verplaatsing van in totaal 4000 m³ grond. Mansfeld suggereert dat de cultusplaatsen werden opgehoogd om het sacrale karakter van deze terreinen te accentueren, m.a.w. om het onderscheid met de omringende profane wereld te versterken (Mansfeld 1981, 368).

Tenslotte de tijdsspanne waarin de Viereckschanzen hebben gefunctioneerd. Dat de meeste uit de laat La Tène-periode dateren lijdt geen enkele twijfel (Bittel 1978, 10). Verscheidene enclosures hebben echter ook aanwijzingen opgeleverd voor een voortgezet gebruik gedurende de Romeinse tijd. Een van de meest sprekende voorbeelden is de al eerder vermelde Viereckschanze van Ehningen, waar in de greppel zowel een deel van een Romeinse Jupiterzuil als een steen met de afbeeldingen van Victoria en Mars werd ontdekt (Schiek 1984, 226, nr. 46; vgl. ook Bittel 1978, 8). Veel moeilijker blijkt het om de oorsprong van het fenomeen Viereckschanze vast te stellen. Schwarz constateerde reeds dat de Viereckschanze van Holzhausen werd voorafgegaan door een rechthoekige enclosure, gevormd door een palissade. Deze palissade, die niet goed gedateerd kon worden, heeft twee verbouwfases gekend. Wanneer de wal- en greppelenclosures ook elders voorgangers in de vorm van palenenclosures hebben gehad¹⁵, dringt de vraag zich op hoever deze laatste in de tijd terugreiken. De reeds eerder gesignaleerde ruimtelijke relatie tussen de klassieke Viereckschanzen en grafheuvels uit de Ha C/D periode, heeft tot de hypothese geleid dat de palenvariant teruggaat tot in de vroege ijzertijd (Bittel 1978, 11; 1981, 94 en 113). Bij het vinden van dergelijke voorgangers zal het toeval ongetwijfeld een grote rol spelen, omdat er bovengronds geen sporen van bewaard zijn gebleven.

3.2 FRANKRIJK: DE ENCLOS CULTUELS

Ook in Frankrijk, en dan met name in de noordelijke helft van het land, zijn vierhoekige cultusplaatsen bekend. Al ruim tien jaar geniet dit aspect van de nationale archeologie extra belangstelling. Dit heeft er voor gezorgd dat de kennis over de hier bedoelde structuren sterk vergroot is. Bij de beschrijving van dergelijke enclos cultuels gebruiken de Franse archeologen vaak de Duitse term Viereckschanze. In zijn onlangs verschenen overzicht van de Gallische religie brengt J.-L. Brunaux echter een tweedeling aan in deze uit de La Tène-periode daterende groep monumenten (Brunaux 1986, 15). Dit onderscheid zal in het onderstaande overzicht worden overgenomen.

De term Viereckschanze reserveert Brunaux voor de grotere enclosures, waarvan de greppel en de wal – deze laatste soms met opgehoogde hoeken – veelal nog zichtbaar zijn in het landschap. De totale oppervlakte van deze monumenten ligt eerder boven dan onder de 1 ha. Net als hun Zuidduitse tegenhangers zijn ze weinig vondstenrijk. Karakteristiek ritueel vondstmateriaal ontbreekt geheel.

Het zwaartepunt van de verspreiding van deze klasse enclosures ligt in het westen van Frankrijk. Dacht Schwarz (1960, 84) aan het begin van de 60-er jaren nog dat ze uitsluitend voorkomen in het gebied van de Seinemonding en in Normandië, thans worden Viereckschanzen ook al ten

oosten van het Parijse Bekken vermeld (Buchsenschutz 1984, 235). De noordgrens lijkt nu te worden gevormd door de Seine, de zuidgrens door de Charente (vgl. Buchsenschutz 1984, fig. 106 en Brunaux, 1986, 40). Veel van deze enclosures zijn in kaart gebracht dankzij luchtfotografisch onderzoek. Gebieden waar op deze manier relatief veel nieuwe monumenten ontdekt zijn, zijn b.v. de Touraine, het Forêt de Marchenoir (Loir-et-Cher) en het Forêt de Rambouillet, ten zuiden van Parijs (cf. diverse bijdragen in Villes 1985, 83-106). Onder deze enclosures bevinden zich zowel rechthoekige en vierkante alsook ruit- en trapeziumvormige exemplaren. Relatief vaak blijkt de opening aan de oostkant te liggen, maar ook ingangen in het noorden komen voor¹⁶. Het archeologisch onderzoek van de Franse Viereckschanzen moet eigenlijk nog beginnen. Het idee dat zij een rituele functie hadden berust dus voorlopig vooral op de treffende morfologische gelijkenis met de 'echte' Viereckschanzen in Beieren en Baden-Württemberg. Vermeldenswaard is alleen het onderzoek van een tenminste 11 m diepe put in de enclosure Le Châtellier in Les Hayes, in het departement Loir-et-Cher (Couderc in Villes 1985, 96). De grote hoeveelheid houtskool en dierenbotten die hieruit geborgen kon worden, lijkt in ieder geval niet tegen de veronderstelde functie van het monument te spreken.

Een tweede categorie die Brunaux bij de cultusplaatsen in de noordelijke helft van Frankrijk heeft onderscheiden is die van het z.g. Belgische type (Brunaux 1986, 16-38). Deze naam geeft aan dat de meest representatieve voorbeelden zijn aangetroffen in Gallia Belgica, d.w.z. ten noorden van de Seine. In deze regio lijken de Viereckschanzen volledig te ontbreken. De kenmerken van de Belgische cultusplaatsen laten zich als volgt samenvatten.

1. De perifere structuur, meestal in de vorm van een greppel (al dan niet met palissade), heeft geringere afmetingen dan die van de hiervoor besproken categorie monumenten.
2. Op een centrale plaats op het binnenterrein bevinden zich rituele constructies, b.v. een paalzetting of een gebouwtje.
3. Archeologisch gezien zijn deze cultusplaatsen rijk, d.w.z. er worden veel mobilia aangetroffen (voetgaven).
4. Meestal worden de La Tène-heiligdommen in de Romeinse tijd op dezelfde plaats opgevolgd door in steen uitgevoerde omgangstempels.

In veel van dit soort heiligdommen is het archeologisch onderzoek nog in volle gang of anderszins onvoltooid. Geheel anders is het gesteld met de cultusplaats in Gournay-sur-Aronde (Oise). Hier werd van 1977 tot 1984 een modelonderzoek verricht, waarbij nagenoeg driekwart van het heiligdom werd vrijgelegd. De resultaten daarvan zullen hier-

onder wat uitvoeriger behandeld worden, omdat zij voor een groot gedeelte ook geldig mogen worden geacht voor andere Belgische heiligdommen uit de La Tène-periode en het begin van de Romeinse tijd.

In de publikatie heeft de opgraver, J.-L. Brunaux, zes fasen in de ontwikkeling van de cultusplaats vastgesteld, waarvan vooral de eerste twee voor ons van belang zijn (Brunaux e.a. 1985).

Fase 1. In de vroege La Tène-periode (LT B) werd er een greppel gegraven in de vorm van een rechthoek met afgeronde hoeken, met zijden van 38 × 45 m. Aan de oostkant bevond zich een ingang. Op het ca. 1200 m² grote binnen-terrein werden twee, haaks op elkaar staande, rijen palen vastgesteld. Deze rijen, die niet parallel aan de armen van de perifere greppel waren aangelegd, wezen naar de vier windrichtingen (fig. 5).

Fase 2. In de volgende fase werd de greppel opnieuw uitgegraven en van een houten bekleding voorzien. Aan de buitenkant van de greppel werd een palissade opgericht, die ter hoogte van de ingang naar binnen boog; vóór de ingang werd een kuil gegraven. Ook op het binnenterrein vonden veranderingen plaats. In het centrum werden tien grote kuilen gegraven. Negen daarvan lagen in een U-vorm met de opening naar het oosten, de tiende en tevens grootste kuil lag in het midden van de U. De centrale kuil had waarschijnlijk een houten beschoeiing, de overige negen mogelijk ook. Brunaux sluit niet uit dat enkele palen van de beide rijen uit fase 1 nog steeds een functie vervulden op de cultusplaats.

Vanaf fase 2 werden vele honderden votiegaven gedumpt in de perifere greppel. Naast resten van ritueel onbruikbaar gemaakte wapens – zwaarden, lanspunten, pijlpunten en umbo's –, gereedschappen (o.a. ijzeren beschermkappen van eergetouw- of ploegscharen), sieraden (fibulae, armbanden) betreft het ook delen van dieren en zelfs mensen. Van met name de geofferde runderen en paarden wordt aangenomen dat ze na hun dood eerst een rottingsproces hebben ondergaan in de centrale kuil, alvorens hun resten in de greppel werden geworpen. De wapens die op de bodem van de greppel werden teruggevonden dateren het begin van fase 2 rond het midden van de 3e eeuw v.Chr. Uit dezelfde periode stammen ook de fragmenten van twee bronzen armbanden die nabij één der kuilen in het centrum zijn ontdekt.

Fase 3-5. In de volgende fasen stond er een gebouwtje boven de centrale offerkuil, aanvankelijk een halfronde (fase 3), later een rechthoekige structuur (fase 4), nog weer later een rechthoekig gebouwtje met omgang (fase 5). Andere opmerkelijke veranderingen die in de loop van deze fasen – 2e en 1e eeuw v.Chr. – optreden zijn: de aanleg van een greppel aan de buitenkant van de palissade en het in onbruik raken van de *fosse à exposition*. De Keltische mun-

ten, die o.a. ook in de – duidelijk nog steeds functionerende – offerkuil werden ontdekt en een munt van keizer Tiberius maken duidelijk dat de cultusplaats pas in de loop van de 1e eeuw na Chr. ophoudt te bestaan. Pas 300 jaar later wordt er op dezelfde plaats weer een heiligdom opgericht (Gallo-Romeinse omgangstempel, fase 6).

Zoals reeds eerder werd vermeld, zijn van de andere Belgische heiligdommen uit de La Tène-periode/vroeg-Romeinse tijd in Noord-Frankrijk veel minder gegevens bekend. In zijn algemeenheid kan echter gesteld worden dat elementen die in Gournay zijn waargenomen, ook op andere plaatsen terugkeren. Zo werd de aanwezigheid van een perifere greppel vastgesteld in b.v. Ribemont-sur-Ancre (Cadoux 1986), Villeneuve-au-Châtelot (Piette 1981), Vendeuil-Caply (Piton en Dilly 1985), Moeuvres (Déchelette 1914, 1040-1041) en St.-Maur (Brunaux 1986, 27-28). Het verschijnsel cultuspaal is overtuigend bekend uit Ribemont, het fenomeen offerkuil uit Vendeuil-Caply. Karakteristieke votiegaven, zoals munten, wapens, fibulae, kralen, armbanden en resten van dieren, zijn ontdekt op alle hierboven genoemde cultusplaatsen.

3.3 HET DUITSE RIJNLAND¹⁷: DE GRABGÄRTEN

De derde groep die in dit kader een nadere beschouwing verdient, is die van de in de Duitstalige literatuur als Grabgärten aangeduide vierhoekige enclosures. Het gaat om een fenomeen dat rond het midden van de vorige eeuw nog als een Romeinse versterking werd geïnterpreteerd en pas sinds het begin van de 20e eeuw, dankzij archeologisch onderzoek, in een juister perspectief werd geplaatst. R. Bodewig stelde toen, naar aanleiding van zijn onderzoek van enkele enclosures in Koblenz, dat het om grafmonumenten van de Treveri moest gaan (cf. Decker/Scollar 1962, 175). Sinds de Tweede Wereldoorlog is, voornamelijk door de luchtfotografie, de kennis over met name de geografische verspreiding van deze voor het Rijnland zo karakteristieke monumentencategorie sterk toegenomen. Op basis van die fotografische gegevens kon E.M. Wightman in 1970 in een overzichtsartikel een catalogus van tenminste 362 Grabgärten presenteren.

Op de verspreidingskaart van de Grabgärten tekenen zich twee duidelijke concentraties af (Wightman 1970, 213). De zuidelijke concentratie bevindt zich aan de ZO-kant van de Eifel, de benedenloop van de Moezel en het noordelijk deel van de Hunsrück¹⁸. De tweede kern ligt noordelijk hiervan, aan de noordrand van de Eifel (Kr. Bonn, Düren, Euskirchen en Köln). Beide groepen, gescheiden door het dal van de Ahr, vertonen duidelijk waarneembare verschillen. Die verschillen zijn echter variaties op hetzelfde thema: een vierhoekig terrein begrensd door een greppel. De variaties op dit basistype doen zich vooral voor in de

vorm, de perifere structuur (wel of geen begeleidend wal) en de toestand van het binnenterrein (al dan niet opgehoogd).

De zuidelijke of Moezelgroep is homogener van samenstelling dan de noordelijke groep (Decker/Scollar 1962, 177). De enclosures zijn hier bijna altijd vierkant, met zijden tussen de 10 en 40 m. Soms is er een wal aanwezig die zowel aan de binnen- als aan de buitenkant van de greppel opgeworpen kan zijn. De breedte van de greppel varieert van 2 tot 6 m, de diepte van 0,80 tot 1,50 m. In een enkel geval is er een heuvel op het binnenterrein aanwijsbaar, zoals b.v. in Büchel, Mörz, Polch en Thür(?). Vaak komen er meerdere enclosures in elkaars onmiddellijke nabijheid voor, tot zeven of acht exemplaren toe. Ook komt het voor dat ze geschakeld liggen, zodanig dat twee enclosures een gemeenschappelijke zijde bezitten. Het monument uit Hambuch bestaat zelfs uit vier aaneensluitende enclosures. De noordelijke groep is, zoals reeds gezegd, meer heterogeen van samenstelling. Scollar (1968, 228) onderscheidt hier drie varianten:

1. enclosures die dezelfde proporties en afmetingen bezitten als de monumenten uit de Moezelgroep;
2. enclosures met een rechthoekige vorm en
3. enclosures die groter zijn dan de beide voorgaande varianten en een trapezoidale vorm bezitten; ze kunnen paarsgewijs of in groepen van drie voorkomen.

Wat de intensiteit van archeologisch onderzoek betreft, is er sprake van een duidelijke discrepantie tussen de beide geografische groepen. Naar de noordgroep is nauwelijks onderzoek verricht¹⁹, terwijl in de Moezelstreek meerdere enclosures zijn opgegraven, soms nagenoeg volledig. Deze discrepantie maakt het moeilijk overeenkomsten en verschillen tussen beide groepen nader te bestuderen. Bij de hierna volgende uitspraken mag dan ook niet vergeten worden dat ze bijna uitsluitend gebaseerd zijn op waarnemingen aan de monumenten uit de zuidelijke groep.

Allereerst de chronologische positie. Daar waar dateerbaar materiaal tevoorschijn is gekomen laat dit zich veelal in de late ijzertijd of een vroege fase van de Romeinse tijd plaatsen. De meerderheid van de Grabgärten lijkt aan de laatstgenoemde periode toegewezen te kunnen worden (Decker/Scollar 1962, 175). De details die zichtbaar zijn op de luchtfoto's van de noordelijke groep lijken met deze datering te stroken; daar waar Grabgärten en kringgreppels (in gebruik tot in de midden La Tène-periode) samen voorkomen, oversnijden de eerstgenoemde altijd de laatstgenoemde.

De interpretatie van de functie is minder eenduidig. In de meeste van de onderzochte monumenten bleken zich bijzettingen te bevinden, zodat mag worden aangenomen dat het inderdaad om grafmonumenten gaat. De crematieresten

waren in een urn, een sarcofaag of zomaar los in een kuiltje gedeponeerd. Zoals eerder ter sprake kwam, werd slechts bij uitzondering een grafheuvel boven de resten van de dode(n) aangetroffen. De graven zijn vooral ontdekt in de kleinere enclosures, waarvan de lengte van de zijden tussen de 10 en 20 m valt. Het zijn juist deze kleine specimen die in concentraties met een beperkte omvang – tot acht stuks toe – voorkomen. Wightman is de mening toegedaan dat dit de grafveldjes zijn die horen bij geïsoleerd liggende boerderijen, de *aedificia* van Caesar's *De Bello Gallico*. Een geheel andere functie schrijft zij toe aan de grotere monumenten – enclosures waarvan de zijden de 40 m benaderen of zelfs overschrijden – die 'alleen' in het landschap liggen. De omvang en de geïsoleerde positie zijn voor haar aanleiding om ze te vergelijken met de Zuidduitse Viereckschanzen (Wightman 1970, 219-222). De Rijnlandse enclosures met zijden van 40 tot 50 m komen met hun totale oppervlakte (1600-2500 m²) nog juist boven de ondergrens uit die voor de Zuidduitse monumenten berekend is. Helaas, en vreemd genoeg, is nog geen enkele van deze grote enclosures aan een archeologisch onderzoek onderworpen, zodat Wightman's (aannemelijke) hypothese voorlopig ongetest blijft.

Interessant in dit verband is het onderzoek van een drietal grote enclosures ten zuidoosten van het castellum Gelduba, bij Krefeld-Gellep (Paar/Rüger 1971, 303-312). Het betreft hier paalzettings – in standgreppels – in de vorm van rechthoeken met afmetingen van respectievelijk 49 × 55, 48 × 45 en 70 × min. 75 m. Ze liggen weliswaar buiten de door Scollar gedefinieerde noordgroep maar tonen toch duidelijk tekenen van overeenkomst met de monumenten uit het Keulse Bekken. Alleen al het feit dat het in Krefeld om een groep van drie enclosures gaat is veelzeggend (zie boven, onder nr. 3). In de oorspronkelijke publikatie werden de drie uit de Romeinse tijd daterende vierhoeken als 'Militäranlagen eines vorerst noch unbekanntes Zwecks' beschreven (Paar/Rüger 1971, 312). Onlangs is echter door T. Bechert (1986) die militaire interpretatie verworpen. Het alternatief dat hij voorstelt is dat het bij de Krefeldse monumenten zeer waarschijnlijk om cultusplaatsen gaat. Een van de argumenten die hij aanhaalt is de aanwezigheid, in de 2e en 3e eeuw na Chr., van een grafveld in de directe nabijheid van de enclosures. Helaas laten de oppervlaktevondsten die op het terrein verzameld werden, geen definitieve interpretatie toe.

Er zijn aanwijzingen dat zich ook in sommige kleinere monumenten rituele handelingen voltrokken kunnen hebben. Een voorbeeld daarvan is de dubbele vierhoek van Büchel, Kr. Cochem-Zell (Eiden 1976). De oostelijke helft, met zijden van 25 m, bevatte een tumulus met een diameter van 19 m en een hoogte van 1,70 m, waaronder en waarin bij-

zettingen zijn aangetroffen. Aan de westzijde van dit eerste vierkant sluit een rechthoekige enclosure aan, bestaande uit een greppel met aan de binnenkant daarvan een wal. De maximale afmetingen bedragen 25×30 m. Aan de noordkant lopen de greppels van beide vierhoeken in elkaar over, aan de zuidkant wigt het oostelijke deel uit tegen het westelijke. Op het binnenterrein van de westhelft, dat met de afmetingen van 17×20 m een oppervlakte van 340 m^2 bereikt, zijn diverse paalzettingen ontdekt, die niet tot een gebouwtje lijken te hebben behoord. De langste van de lineaire paalzettingen, bestaande uit ten minste vijf palen, bereikte een lengte van ca. 12 m; de oriëntatie van deze rij was zuidwest-noordoost. Aangenomen wordt dat in de westelijke enclosure de dodenfeesten plaatsvonden. Op dit moment staat het monument van Büchel enigszins geïsoleerd. Er zijn geen andere voorbeelden te geven van kleinere, aaneengeschakelde Grabgärten waar overeenkomstige verschijnselen op overtuigende wijze zijn geconstateerd. In het al eerder genoemde monument uit Hambuch (zie Wightman 1970, 223, fig. 6) zijn weliswaar verschillen tussen de vier enclosures aan te wijzen – in die zin dat in één ervan meerdere paalzettingen ontdekt zijn – maar de veldgegevens over het al dan niet voorkomen zijn zo vaag en onzeker, dat beter van verdere discussie kan worden afgezien.

3.4 ENGELAND: 'TEMENOI' EN ENCLOSURES VAN HET TYPE THORNHAM

Behalve in Zuid-Duitsland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland zijn ook aan de andere kant van de Noordzee enclosures ontdekt die in verband gebracht kunnen worden met religieuze activiteiten. Ze worden veelal met de term *temenos* aangeduid, een enkele maal wordt ook de Duitse term Viereckschanze gebruikt (Rodwell 1980, 213; Collis 1975, 223). Het aantal dat op dit ogenblik bekend is, is echter bijzonder klein. Bij die weinige enclosures zijn grote vormverschillen vastgesteld. Zo zijn er enigszins polygonale (Colchester), half ovale-half rechthoekige (Uley) en vierhoekige enclosures bekend. Van de laatstgenoemde groep is die uit Hayling Island het meest volledig onderzocht (Downey/King/Soffe 1980). De enclosure bestaat hier uit een ondiepe greppel in de vorm van een vierkant met zijden van ca. 23 m. De greppelarmen zijn oost-west en noord-zuid gericht; in de oostelijke arm bevindt zich de ingang. Op de westelijke helft van het binnenterrein, recht tegenover de ingang, stond een rond gebouwtje waarvan de ingang zich aan de oostkant bevond. In het centrum van dit gebouwtje heeft mogelijk een rituele paal of steen gestaan. De talrijke metaalvondsten die van het terrein binnen de greppel afkomstig zijn – paardetuig, onderdelen van wagens (o.a. ijzeren naafbanden), speerpunten, delen van zwaardscheden, fibulae, munten en *currency bars* – kunnen nauwelijks anders dan als votiefgaben geïnterpreteerd worden. Behalve

brons en ijzer werden ook talrijke dierenbotten verzameld. Het hierboven beschreven complex wordt gedateerd rond het midden van de 1e eeuw v.Chr.

Van de overige twee vierhoekige enclosures, die uit dezelfde periode dateren, is veel minder bekend. Bij het in het centrum van het hillfort van Pilsden Pen gelegen monument gaat het om een complexe paalzetting in de vorm van een vierkant met zijden van ca. 58 m (Drury 1980, 50-52). De hoekpunten wijzen hier naar de vier windrichtingen. In een volgende fase wordt het geheel vervangen door een wal met greppeltjes aan beide kanten. Bij het monument van Gosbecks wordt de perifere structuur gevormd door een greppel (Hull 1958, 263-264; Crummy 1980). De afmetingen hiervan bedragen 63×67 m. De ingang bevond zich oorspronkelijk in het midden van de oostelijke arm van de ca. 10 m brede en ruim 3,5 m diepe greppel. In de Romeinse tijd blijft deze plaats, door de bouw van een omgangstempel, een religieus centrum.

Een groep rechthoekige monumenten die heel goed in dit patroon zou kunnen passen is de reeks enclosures van het type Thornham (Gregory 1986). Er zijn er thans negen bekend, alle in Norfolk gelegen. Vier ervan zijn, voor een beperkt deel, archeologisch onderzocht, de andere zijn alleen waargenomen op luchtfoto's. Acht van de negen vertonen een grote gelijkheid, in die zin dat er telkens sprake is van een enkelvoudige perifere greppel. Tweemaal werd binnen die greppel de aanwezigheid van een wal vastgesteld. Daar waar een opening zichtbaar was, bevond deze zich in de oostelijke, zuidoostelijke of noordoostelijke arm van de greppel, afhankelijk van de oriëntatie van het monument. De afmetingen van deze vierhoeken variëren van 50×50 tot 90×90 m. Enigszins afwijkend van deze groep van acht is de enclosure die in Thetford werd opgegraven. Hier is sprake van twee concentrische greppels, met afmetingen van respectievelijk 100×115 en 70×75 m. Voor zover de monumenten van de Thornham-groep van een datering kunnen worden voorzien, valt deze aan het einde van de ijzertijd (tot AD 43) en/of in de vroeg-Romeinse tijd, m.a.w. voornamelijk in de 1e eeuw na Chr.

Gregory interpreteert deze negen enclosures als inheemse verdedigingswerken. Een van de argumenten die ter ondersteuning van deze visie worden aangehaald, is de uitzonderlijke diepte van de greppels. In Thornham, bijvoorbeeld, bedraagt deze 5 m, in Wighton maximaal 2,70 m. Dat dit echter geen doorslaggevend argument is, leert de eerder besproken en onbetwist rituele enclosure van Gosbecks. De proporties van de greppel daar zijn direct vergelijkbaar met die van de monumenten van de Thornham-groep. Behalve deze overeenkomst lijken er nog meer argumenten voor een alternatieve, d.w.z. religieuze interpretatie

naar voren gebracht te kunnen worden. Zo is de topografie van de monumenten in Norfolk heel opmerkelijk. Vier ervan liggen op een helling, een weinig strategische situering die sterk doet denken aan die van vele Zuidduitse Viereckschanzen. Een nog belangrijker aanknopingspunt voor de alternatieve visie biedt het monument van Thetford. De situatie hier – in de westelijke helft van de binnenste enclosure stonden drie ronde houten gebouwtjes, met de ingang gericht naar de opening in de oostelijke arm van de beide perifere greppels – herinnert aan de eerder besproken situatie op Hayling Island, in de 1e eeuw v.Chr. Op Hayling Island wordt, in de loop van de 1e eeuw na Chr., op de plaats van de houten tempel een eveneens ronde stenen tempel gebouwd. Dat er duidelijke aanwijzingen zijn dat direct naast de dubbele enclosure van Thetford in een gevorderde fase van de Romeinse tijd een stenen heiligdom heeft gestaan, is dan ook allesbehalve verrassend.

3.5 SAMENVATTING

Uit een groot deel van Noordwest-Europa zijn uit de ijzertijd en Romeinse tijd daterende enclosures bekend waarvan de functie in de religieuze sfeer gezocht moet worden. Bij een aantal van die monumenten bestaat hierover zekerheid (Viereckschanzen, 'Belgische' heiligdommen, enclosures in Zuid-Engeland), van andere is het zeer waarschijnlijk dat ze als openlucht-heiligdom geïnterpreteerd moeten worden (enclosures van het type Thornham en een deel van de Grabgärten). Het gaat om bijna uitsluitend vierhoekige monumenten waarvan de oppervlakte kan variëren van enkele honderden tot ruim 25000 m². Wal en greppel, een palissade of een combinatie van beide typen perifere structuren schermde het sacrale terrein van de profane buitenwereld af. De grootste enclosures zijn te vinden in het zuidelijke deel van het verspreidingsgebied, d.w.z. in een brede strook die zich van West-Frankrijk (het gebied tussen Seine en Charente) uitstrekt tot in Beieren en Baden-Württemberg. In het noordelijk deel daarentegen (Rijnland, Noord-Frankrijk, Zuid-Engeland) zijn de afmetingen van de enclosures – een enkele uitschieter in de Thornham-groep daargelaten – veel kleiner.

In alle besproken regionale groepen hebben de rituele activiteiten zich voornamelijk in de open lucht afgespeeld. De belangrijkste elementen op die cultusplaatsen waren diepe schachten, kuilen, palen, de perifere greppels en ongetwijfeld ook – maar daarover spreken alleen de historische bronnen – bomen²⁰. Diepe schachten speelden een belangrijke rol in de Franse en Zuidduitse Viereckschanzen, terwijl in de Belgische heiligdommen centrale kuilen en perifere greppels een hoofdrol in het ritueel lijken te vervullen. Het belang van palen en paalzettingen is aangetoond in de Viereckschanzen van Holzhausen, Schönfeld en Tomerdingen, in de Belgische heiligdommen Gournay en Ribemont,

de Engelse enclosures op Hayling Island en een enkele Grabgarten in de Moezelstreek (Büchel).

Op sommige cultusplaatsen zijn sporen van gebouwtjes vastgesteld. Het gaat daarbij om kleine vierkante of ronde constructies; de laatste komen met name voor in Engeland. Die gebouwtjes, die misschien mogen worden geïnterpreteerd als tempeltjes, kunnen zowel een centrale (Gournay, Hayling Island) als marginale (Holzhausen, Ehningen) plaats innemen. In Holzhausen en Gournay kon door de opgravers worden vastgesteld dat ze pas verschenen op een moment dat de cultusplaats al lange tijd functioneerde (Holzhausen fase 3, Gournay fase 3). Ze zijn hier dus een relatief laat fenomeen (laat La Tène). Het is overigens allesbehalve zeker dat op alle inheemse cultusplaatsen uit de laat La Tène-periode en/of vroeg-Romeinse tijd dit soort gebouwtjes heeft gestaan.

Over de aard van de handelingen die zich op de besproken cultusplaatsen hebben voltrokken kunnen we kort zijn. Het voorkomen van grote hoeveelheden karakteristieke vondsten (munten, metalen wielletjes, fibulae, armbanden, wapens, wagenonderdelen, maar ook dierlijke en menselijke skeletresten) op b.v. Noordfranse cultusplaatsen, geeft aan dat het brengen van offers hier centraal heeft gestaan. Veel minder grijpbaar is dit aspect in de enclosures in het Rijnland en Zuid-Duitsland. Grote hoeveelheden votiefgaven lijken hier te ontbreken. Alleen de Viereckschanzen hebben aanwijzingen opgeleverd voor offers van organische aard.

De enclosures uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied passen duidelijk in het hierboven geschetste patroon. Wanneer we naar specifieke verwantschappen gaan zoeken, blijkt al spoedig dat de Nederlands-Belgische enclosures de meeste overeenkomsten vertonen met de Noordfranse cultusplaatsen. Relatief kleine afmetingen, ondiepe offerkuilen, paalzettingen en karakteristieke votiefgaven als munten, fibulae en armbanden zijn kenmerken van beide groepen cultusplaatsen. Alleen de grafheuvel in het monument van Alphen wijst in een andere richting. De dichtstbijzijnde parallellen voor deze uitzonderlijke combinatie moeten in het Duitse Rijnland worden gezocht.

In hoofdstuk 3 is ook naar voren gebracht dat de oudste voorbeelden van de vierhoekige cultusplaatsen al teruggaan tot de midden La Tène-periode en mogelijk nog verder. In Noord-Frankrijk is – voor zover bekend – Gournay fase 1 de oudste cultusplaats van het hier besproken type (La Tène B). Opvallend is, dat de enclosures uit het Maas-Demer-Scheldegebied de grootste overeenkomst vertonen met Gournay in zijn oudste en meest simpele vorm: wèl offerkuilen en een of meer palenrijen, maar géén gebouwtje op het terrein binnen greppel en wal. Er zijn aanwijzingen dat de eenvoudige cultusplaatsen in het Maas-Demer-

Scheldegebied niet opeens opduiken in de Romeinse tijd, maar al een veel langere geschiedenis in de eigen regio hebben. In dit verband willen wij hier een tweede enclosure uit Oss-Ussen bespreken, die op ruim 600 m afstand van de in 2.2 besproken inheems-Romeinse enclosure werd ontdekt, midden in een prehistorisch grafveld. Het gaat om een samengesteld monument, waarvan de kern gevormd wordt door een 70 cm diepe en 1,50 m brede, vierkante greppel met een smalle opening naar het zuidoosten (fig. 18). De afmetingen bedragen 32,50 × 33,50 m. Aan de buitenzijde van deze greppel bevond zich een wijdgestelde palissade met de afmetingen 35 × 35,50 m. Op het binnenterrein werden geen sporen van een gebouwtje waargenomen. Aan de westkant heeft de greppel een annex, bestaande uit een smallere en ondiepere greppel met daarbuiten een palissade. De afmetingen van deze structuur bedragen 17 × 19 m. In het centrum werden, in het talud van een subrecente sloot, crematieresten ontdekt, zodat we zeker weten dat het bij deze annex om een grafmonument gaat. Er zou zelfs een dodenhuisje over het graf gestaan kunnen hebben. Bij het grote vierkant is een dergelijke functie allerminst zeker.

Diagonaal door dit oostelijk deel is in het recente verleden een brede en diepe sloot gegraven, waardoor het centrum geheel verstoord is. Het blijft dus onzeker of hier ooit crematieresten zijn bijgezet. Vermoedelijk hebben de beide kuilen die zich in de greppel aftekenden iets met de oorspronkelijke functie te maken. De vulling van de greppel lijkt zonder onderbreking in die kuilen door te lopen. De vondsten uit de greppel en de kuilen dateren het complex aan het einde van de midden-ijzertijd, ca. 300 v.Chr.

Op een andere plaats (Van der Sanden, deze bundel) is reeds gesuggereerd dat het bij de hierboven beschreven structuur om een cultusplaats-annex-graf gaat. De argumenten die ter ondersteuning van de interpretatie als cultusplaats kunnen worden aangedragen zijn vooral de exceptionele afmetingen en de grote hoeveelheid aardewerk die uit de greppel afkomstig is (meer dan 3000 fragmenten). Een ander punt is de aanwezigheid van een voorganger²¹ van de grote greppelenclosure. Het gaat om een vierkante palissade-enclosure met zijden van 25 m (fig. 18). Er is dus kennelijk sprake van continuïteit. Deze

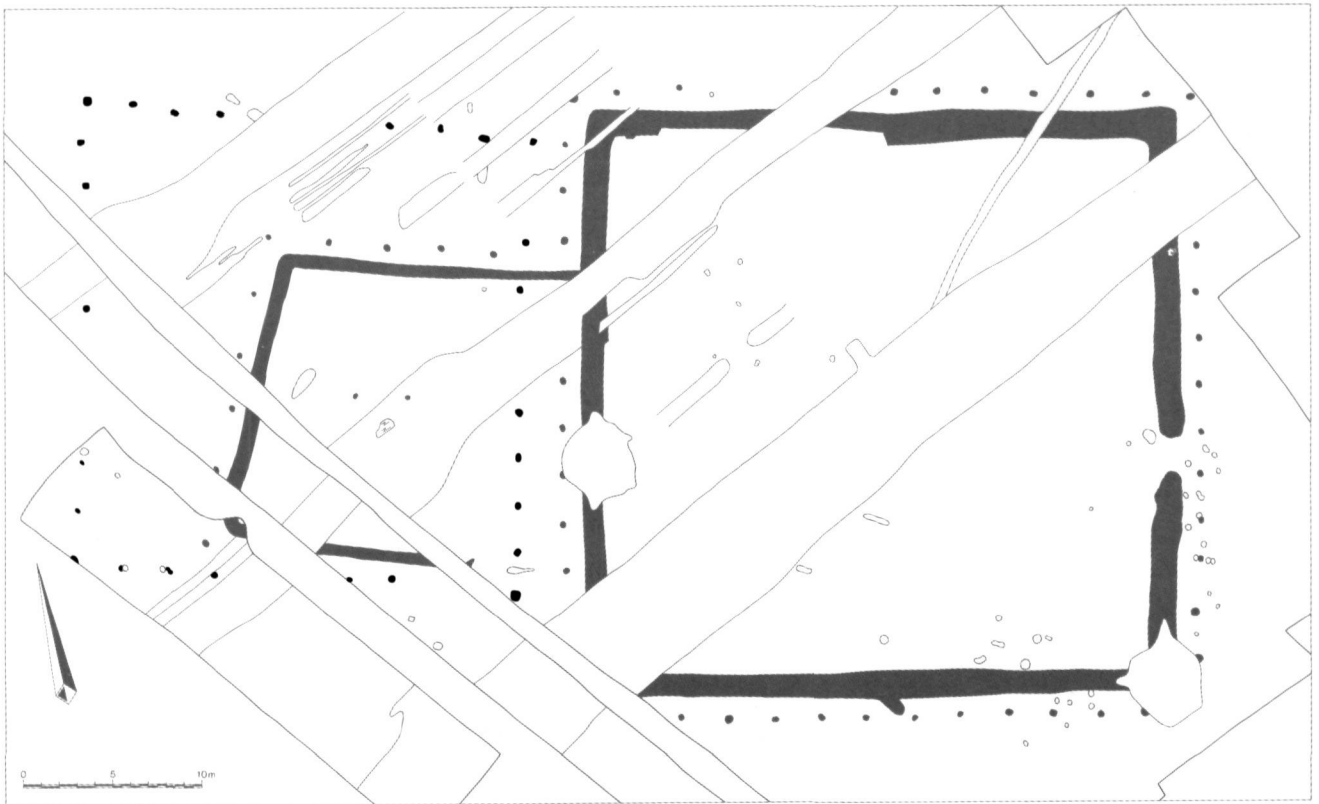

Fig. 18 Oss-Ussen: plattegrond van de cultusplaats-annex-grafmonument uit de midden-ijzertijd (grijs) en de (vermoedelijk) oudere palisade enclosure (zwart).

Oss-Ussen: plan of the sanctuary-cum-funerary monument from the middle Iron Age (grey) and the (presumably) older palisade enclosure (black).

vormt een argument te meer om de vierkante structuur in het grafveld van Oss-Ussen te interpreteren als rituele enclosure. Een vergelijkbare ontwikkeling – van palenenclosure naar greppelenclosure – treffen we overigens ook aan bij sommige Viereckschanzen (cf. 3.1).

Indien de interpretatie van de tweede enclosure uit Oss-Ussen correct is, kan gesteld worden dat de enclosures uit de Romeinse tijd het eindpunt vormen van een inheemse traditie die al zeker 300 jaar oud was. Opmerkelijk is overigens de accentverschuiving die (i.e.g. in Oss-Ussen) in de loop van de tijd valt waar te nemen. In de ijzertijd is de enclosure verbonden met een graf en ligt zelfs in een grafveld. Ruim drie eeuwen later is de cultusplaats uit zijn funeraire context losgemaakt en in de directe omgeving van de levenden opgenomen, dezelfde context waarin ook de cultusplaatsen van Hoogeloon, Neerharen-Rekem en Wijnegem (?) zijn aangelegd.

4. Interpretatie

Na de beschrijving van de inheems-Romeinse cultusplaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied en na de analyse van hun cultuurhistorische context, rest ons nog de intrigerende vraag naar de inhoud van de cultus. Deze vraag is om een aantal redenen niet gemakkelijk te beantwoorden. De cultus bestaat uit een aantal sacrale handelingen, die slechts voor een klein deel hun neerslag vinden in materiële resten en grondsporen. Met deze handelingen is voorts een aantal voorstellingen verbonden, waarvan de inhoud voor de archeoloog nog veel moeilijker grijpbaar is en in de regel zelfs geheel verborgen blijft. Inscripties of andere schriftelijke gegevens, die over de religieuze voorstellingen informatie zouden kunnen verschaffen, ontbreken voor de inheemse cultus uit de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd in ons gebied bijvoorbeeld volledig. Toch lijkt het mogelijk om ons van de cultus, verbonden met de enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied, enigszins een beeld te vormen. We zullen voor die beeldvorming in de eerste plaats aansluiting zoeken bij de traditionele, cultuurhistorische interpretaties van de cultus in de Viereckschanzen en de enclos cultuels. Vervolgens zullen we trachten aan te tonen dat vanuit een antropologisch interpretatiekader de betekenis en inhoud van de cultus nader kan worden verduidelijkt.

4.1 EEN CULTUURHISTORISCHE INTERPRETATIE

Voor een interpretatie van de enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied zullen wij in de eerste plaats kijken naar de bestaande interpretaties van de cultus in de Viereckschanzen en de enclos cultuels. Deze zijn met name gebaseerd op vergelijkende en typo-chronologische analyses van de bestaande archeologische gegevens.

Vondsten of grondsporen die tot een rechtstreekse interpretatie van de cultus binnen de Viereckschanzen zouden kun-

nen leiden zijn tot op heden niet beschikbaar. Een belangrijk aanknopingspunt voor een interpretatie vormt echter het feit dat deze enclosures opvallend vaak in de directe nabijheid van grafheuvelgroepen zijn gelegen (Goessler 1952; Bittel 1978, 1981; Schiek 1982). Deze ruimtelijke associatie suggereert dat beide categorieën iets met elkaar te maken hebben. Er bestaat evenwel een aanzienlijk verschil in datering. De Viereckschanzen horen in de laatste eeuw v. Chr. en ook nog in de 1e eeuw na Chr. thuis, de betreffende grafheuvelgroepen zijn echter voornamelijk te dateren in de perioden HA C en HA D en in geen enkel geval later dan in de periode La Tène A. Deze chronologische discrepantie zou volgens Bittel opgelost kunnen worden door aan te nemen dat de Viereckschanzen reeds in de Hallstatt/vroeg La Tène-periode in eerste aanleg aanwezig zijn geweest. Inderdaad zijn tijdens de opgravingen in Holzhausen door Schwarz onder de wal van de Viereckschanze sporen van een drietal oudere palissadewanden aangetroffen, die wijzen op voorgangers (cf. 3.1). Ook in Tomerdingen is sprake van een oudere palissade onder de wal van de Viereckschanze (Zürn 1971). Dit wijst erop dat de Viereckschanzen thuishoren in een oudere traditie van rituele enclosures. De associatie van Viereckschanzen met oudere Hallstatt- en vroeg La Tène-grafheuvels zou derhalve wat de chronologie betreft geen problemen behoeven op te leveren.

De reden waarom Viereckschanzen en graven zo vaak samen voorkomen is, volgens Bittel, gelegen in de cultus die binnen de Viereckschanzen werd uitgeoefend. Deze zou georiënteerd zijn geweest op de grafheuvels en in essentie een vooroudercultus (*Ahnenkult*) zijn geweest. Argumenten voor het bestaan van een dergelijke cultusvorm vindt Bittel ook in het grafbestel van de Hallstatt-periode. Van een zevental grafheuvels in Zuidwest-Duitsland (Ha C/D) zijn steles afkomstig met een duidelijk antropomorf karakter (Planck e.a. 1986, Abb. 39-46); de bekendste is wel die van Hirschlanden. Het is waarschijnlijk dat deze steensculpturen oorspronkelijk op de grafheuvels hebben gestaan en de bedoeling hebben gehad de dode te representeren. Tenminste in één geval (in Stockach) zijn aan de voet van zo'n stele aardewerkvondsten gedaan die als offergaven zijn te beschouwen (Schiek 1981, 121). Hierbij kan in eerste instantie natuurlijk aan een dodencultus worden gedacht. Na verloop van tijd kan deze echter de gedaante van een vooroudercultus of, in het geval van een belangrijke dode, de gedaante van een *Heroenkult* hebben aangenomen (Bittel 1981). Vergelijkbare overwegingen zijn mogelijk naar aanleiding van de vondstgegevens van een grafheuvel uit de late Hallstatt-periode bij Mühlacker, Kr. Vaihingen (Zürn 1971). Onder de grafheuvel werd het standspoor van een vierkante palissadewand aangetroffen (13 × 13 m). Daarbinnen lagen zes graven. In de westelijke greppel was een zware paal geplaatst, die ver boven de pa-

lissade moet hebben uitgestoken. Zürn veronderstelt dat deze paal een cultische betekenis heeft gehad. Het is heel wel voorstelbaar dat hij een tegenhanger vormt van de zojuist vermelde grafsteles en als zodanig ook een rol in een doden- en vooroudercultus heeft gespeeld. De omheinde ruimte kan in dit verband niet alleen een strikt funeraire maar ook een cultische functie worden toegedacht. Voor de interpretatie van de cultus in de Viereckschanzen in termen van een Ahnenkult zijn dus twee argumenten aanwezig: de associatie van de Viereckschanzen met (oude) grafheuvels en het optreden in de Hallstatt-periode van een vooroudercultus rond de grafheuvels zelf. Een continuïteit in de relatie tussen funeraire en cultische tradities is niet bewezen, maar lijkt door de koppeling van genoemde argumenten wel te worden verondersteld. Een probleem blijft intussen het feit dat het grafbestel uit de tijd van de Viereckschanzen, de laat La Tène-periode, archeologisch nauwelijks bekend is. Het is niet goed voorstelbaar dat het contemporaine grafbestel in een op de doden georiënteerde cultus binnen de Viereckschanzen geen rol zou hebben gespeeld.

Voor de beeldvorming omtrent de essentie van de cultus in de enclos cultuels is het onderscheid van belang dat in de Franse literatuur gemaakt wordt tussen de Viereckschanzen en de heiligdommen van het Belgische type (zie 3.2). Brunaux onthoudt zich van een expliciete uitspraak over de cultus in de Viereckschanzen. Op grond van het schaarse vondstmateriaal uit deze laatstgenoemde enclosures vraagt hij zich zelfs af of ze niet eerder een sociaal-politieke dan een religieuze functie hebben gehad, b.v. als centrale vergaderplaats (Brunaux 1986, 40)²². Over de cultus in de heiligdommen van het Belgische type in Noord-Frankrijk valt meer te zeggen op basis van recente opgravingen. Brunaux veronderstelt voor de latere fasen, vooral op grond van de bevindingen in Gournay, een complexe cultus met *rites de la guerre* en *rites politiques*, maar ook vruchtbaarheidsriten en rituelen die verband hielden met een vooroudercultus, waarin naar zijn mening de schedels van de afgestorvenen een rol speelden. Het belangrijkste argument dat in Zuid-Duitsland voor een vooroudercultus binnen de Viereckschanzen wordt aangevoerd ontbreekt, opvallend genoeg, in Noord-Frankrijk volledig: er is geen enkel voorbeeld van een laat-Keltisch of vroeg-Romeins heiligdom dat in de buurt van een grafveld is gesitueerd.

De interpretatie van de cultus in de Viereckschanzen en de enclos cultuels loopt dus nogal uiteen. Dat wil echter niet zeggen dat het ook in werkelijkheid om wezenlijk verschillende cultusvormen gaat. De ontwikkeling van beide typen monumenten lijkt in ieder geval een aantal opmerkelijke raakpunten te vertonen. Evenals in Zuid-Duitsland bestaat in Noord-Frankrijk tijdens de vroegere fasen van de ijzertijd een opvallende relatie tussen rituele enclosures en graf-

monumenten. In enkele Noordfranse grafvelden uit de midden La Tène-periode, o.a. in Ecury-le-Repos en La Fin d'Ecury (Marne), zijn vierhoekige grafenclosures bekend met daarbinnen meerdere inhumatiegraven. Brisson en Hatt (1955) geloven, mede op grond van het voorkomen van centrale paalfiguraties, die als dodenhuisjes worden geïnterpreteerd, dat deze grafenclosures ook een cultische functie hebben gehad. Zij spreken van een *culte des ancêtres* en zelfs van een *culte des héros*. De overeenkomsten met Mühlacker zijn opmerkelijk; ook daar zijn funeraire en cultische aspecten binnen een vierhoekige enclosure nauw met elkaar verbonden.

Op basis van het voorafgaande valt misschien in grote lijnen een gemeenschappelijke ontwikkeling voor de cultusplaatsen in Zuid-Duitsland en Noord-Frankrijk aan te geven. Respectievelijk in de late Hallstatt- en de midden La Tène-periode is in deze gebieden sprake van een nauwe relatie tussen graven en vierhoekige rituele enclosures met een doden- en vooroudercultus als verbindend element. In de loop van de La Tène-periode treedt echter tussen grafbestel en cultus een toenemende differentiatie op. Er ontstaan zelfstandige cultusplaatsen in de vorm van Viereckschanzen en heiligdommen van het Belgische type. Op grond van de bestaande vondstevindende moeten we met Brunaux voor de meer ontwikkelde vormen van de laatste categorie een complexe cultus aannemen, waarvan de doden- en vooroudercultus slechts één aspect vormt. Naar analogie mogen we wellicht hetzelfde voor de andere categorie zelfstandige cultusplaatsen, de Viereckschanzen, veronderstellen; een exclusieve Ahnenkult lijkt voor deze niet-funeraire monumenten in ieder geval minder waarschijnlijk.

Deze opvatting over een genetische verwantschap tussen Viereckschanzen en enclos cultuels enerzijds en vierkante grafenclosures anderzijds vindt steun in de al meer dan 20 jaar oude theorie van de Belgische archeoloog S.J. de Laet over de relatie tussen grafmonumenten en heiligdommen in de Keltische en vroeg-Romeinse wereld (De Laet 1966). Deze theorie, die met name gebaseerd is op typologische overwegingen, attendeert op de gemeenschappelijke herkomst van beide categorieën monumenten. De Laet benadrukt dat reeds vanaf het neolithicum in West-Europa een directe relatie bestaat tussen graven en heiligdommen. In de loop van de ijzertijd komt deze relatie o.a. tot uitdrukking in het optreden van vierhoekige grafmonumenten met cultische functies (De Laet spreekt van een dodencultus). Tot de vroegste voorbeelden rekent De Laet een door hemzelf opgegraven omgegreppeld, ruitvormig grafcomplex (11,60 × 11,60 m) bij Destelbergen (O.Vl.). Hij is van mening dat dergelijke monumenten met vierhoekige vorm aan het begin staan van een ontwikkeling die via de Noord-

franse grafenclosures en de Grabgärten in de 1e eeuw na Chr. uiteindelijk leidt tot het ontstaan van de Gallo-Romeinse omgangstempels. Ook de theorie van De Laet impliceert voor de late ijzertijd en vroeg-Romeinse periode een toenemende differentiatie tussen cultus en grafbestel. Wat betekent dit alles nu voor de interpretatie van de cultus in de rituele enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied? Het ziet ernaar uit dat ook in ons gebied van een genetische relatie tussen cultusplaatsen en graven sprake is. Het onderzoek van de dubbele vierhoekige enclosure (graf-annex-cultusplaats) bij Oss-Ussen (cf. 3.5) leert dat in de midden-ijzertijd beide categorieën monumenten nog nauw op elkaar betrokken zijn. Eerst in de Romeinse tijd lijkt er een verdere functionele en ruimtelijke differentiatie op te treden. De ligging op of bij nederzettingsterreinen geeft aan dat de cultusplaatsen in die tijd niet langer in een funeraire context voorkomen. Dat neemt echter niet weg dat de relaties met het grafbestel nog duidelijk herkenbaar aanwezig zijn. In de eerste plaats vertonen de cultusplaatsen in ons gebied wat betreft hun vorm een treffende overeenkomst met de belangrijkste grafmonumenten uit dezelfde periode (Bladel, Veldhoven, Oss-Ussen), met dien verstande overigens dat de vierhoekige grafomheiningen in de regel beduidend kleiner zijn. In Alphen treffen we bovendien een combinatie aan van een rituele enclosure en een grafheuvel.

In de tweede plaats bestaan er overeenkomsten inzake het ritueel. Deze betreffen dezelfde categorieën votiegaven, maar ook dezelfde soort handelingen, b.v. het ritueel breken van objecten, zoals vastgesteld bij het 1e-eeuwse graf bij Bladel en de enclosure van Hoogeloon.

Anders dan voor de Viereckschanzen en de latere enclosures lijkt het daarom gerechtvaardigd om voor de enclosures in het Maas-Demer-Scheldegebied een cultus te veronderstellen die in de eerste plaats georiënteerd is geweest op de doden en de voorouders.

4.2 EEN ALTERNATIEVE ANTROPOLOGISCHE INTERPRETATIE

De hierboven uitgevoerde analyse levert op het eerste gezicht wellicht een bevredigende interpretatie op van de cultus in de rituele enclosures van het Maas-Demer-Scheldegebied in de Romeinse tijd. Er is echter ook kritiek op mogelijk. De essentie daarvan zou kunnen zijn dat de geboden interpretatie te zeer gebaseerd is op de toepassing van vergelijkende en typonologische methoden.

De morfologische relaties tussen verschillende groepen van rituele enclosures enerzijds en de nauwe genetische en opnieuw morfologische relaties tussen deze enclosures en verschillende categorieën grafmonumenten anderzijds verleiden al spoedig tot de conclusie dat de cultus rond al deze monumenten uit de ijzertijd en de vroeg-Romeinse periode ook een grote mate van overeenkomst moet hebben ver-

toond. In een dergelijke benadering wordt echter onvoldoende rekening gehouden met de verschillende socioculturele contexten waarin de gelijksoortige verschijnselen optreden. Daardoor worden deze verschijnselen, die in andersoortige contexten mogelijk verschillende functies hebben gehad, te gemakkelijk onder één noemer gebracht.

In deze slotparagraaf willen wij proberen een aantal essentiële correcties op de cultuurhistorische interpretatie aan te brengen. Wij hanteren daartoe een antropologische benaderingswijze, die aansluit op de recente ontwikkelingen in de archeologie en de religieuze antropologie. Ons uitgangspunt is dat religie gezien moet worden als een integraal onderdeel van een sociocultureel systeem, d.w.z. in alle gevallen nauw verbonden is met de politiek, de economie en de sociale structuur van een samenleving. Deze opvatting impliceert dat religieuze fenomenen nooit geïsoleerd, maar altijd in hun socioculturele context bestudeerd moeten worden.

Voor een goed begrip van de sociale, politieke en economische context van de religie van de late ijzertijd en de vroeg-Romeinse tijd is allereerst enig inzicht nodig in de structuur en dynamiek van de betreffende Keltische of Germaans-Keltische samenlevingen in deze periode. Voorop staat dat het gaat om tribale samenlevingen. O.a. Nash (1978) en Roymans (1983) hebben erop gewezen dat deze zich ook in Gallië kenmerken door een segmentaire structuur, d.w.z. dat een tribale samenleving als geheel (een stam of *civitas*) is opgesplitst in een aantal deelstammen (*pagi*), die op hun beurt weer bestaan uit een aantal kleinere eenheden.

Op basis van historische en archeologische gegevens kan gesteld worden dat het niveau van de sociale en politieke organisatie van de tribale samenlevingen in de ijzertijd sterk verschillend is geweest. Aan de ene kant treffen we eenvoudige, min of meer egalitaire samenlevingen aan en aan de andere kant samenlevingen met een relatief complexe sociale en politieke organisatie, die in sommige gevallen zelfs kenmerkend lijkt te zijn voor z.g. vroege staten. Het organisatieniveau van de meeste tribale samenlevingen in Gallië bevindt zich ergens tussen deze twee uitersten in.

Kijken we eerst naar de eenvoudige, min of meer egalitaire tribale samenlevingen. Hun weinig complexe structuur komt o.a. tot uiting in het ontbreken van een duidelijke sociale differentiatie en politieke stratificatie. Algemeen geaccepteerd binnen de antropologie en de antropologisch georiënteerde archeologie is de opvatting dat in dergelijke tribale samenlevingen verwantschap (*kinship*) het belangrijkste organiserende principe is. Verwantschappelijke relaties liggen ten grondslag aan de politieke, economische en sociale structuur van de samenleving. Eric Wolf definieert de tribale economie dan ook als een *kin-ordered mode of production* (Wolf 1982). Daarbij moet overigens worden

aangetekend dat verwantschap wel het belangrijkste, maar niet het enige organiserende principe binnen de tribale samenleving is. De sociale organisatie van de produktie, de toegang tot de produktiemiddelen, alsmede b.v. sociale en politieke loyaliteit worden waarschijnlijk ook bepaald door principes van territorialiteit en localiteit of *co-residence* (Kuper 1982, Wolf 1982): het samenwonen binnen een bepaald territorium of in een bepaalde nederzetting. Tribale samenlevingen op dit niveau van sociaal-culturele integratie komen in de ijzertijd o.a. voor in het uiterste noorden van Gallië. Roymans (1983) noemt in dit verband met name de Nervii, de Morini, de Menapii, de Aduatuci en de Eburones.

Er zijn binnen de tribale wereld ook complexere sociaal-politieke organisatievormen mogelijk. In West-Europa komen die b.v. voor tijdens de late Hallstatt- en de vroege La Tène-periode bij de Keltische samenlevingen in Zuidwest-Duitsland en Noordoost-Frankrijk, later, tijdens de 1e eeuw v.Chr., bij de civitates van de Aedui, de Arverni e.a. in Midden- en Oost-Gallië.

Er is in deze gevallen sprake van een sociaal-politieke organisatie op het niveau van 'chiefdoms', 'paramount chiefdoms' en 'vroege staten'. De toenemende complexiteit van de tribale samenlevingsstructuur in genoemde perioden valt o.a. af te lezen uit een toenemende hiërarchisering binnen het nederzettingssysteem. In de late Hallstatt-periode blijkt deze b.v. uit het ontstaan van grote, versterkte nederzettingen zoals op de Heuneburg, in de laat La Tène-periode uit de aanleg van oppida. Andere aanwijzingen levert het grafbestel. De rijke 'vorstengraven' uit de late Hallstatt- en vroege La Tène-periode duiden ongetwijfeld op politieke machts- en statusvorming binnen tribale samenlevingen. Voor de laat La Tène-periode worden we over het ontstaan van complexe tribale organisatievormen in Midden- en Oost-Gallië niet alleen geïnformeerd door archeologische maar vooral ook door literaire bronnen (Caesar). Voor ons verhaal is van belang dat binnen deze complexe tribale samenlevingsvormen verwantschap als organiserend principe waarschijnlijk aan betekenis verliest. De sociaal-politieke structuur van dit soort samenlevingen wordt gedomineerd door afhankelijkheidsrelaties gebaseerd op status- en machtsverschillen. Uit de teksten van Caesar weten we dat met name de meer ontwikkelde Gallische samenlevingen in de 1e eeuw v.Chr. zich kenmerken door uitgebreide clientèle-systemen, gebaseerd op afhankelijkheidsverhoudingen tussen militaire of politieke leiders en een aantal volgelingen. Deze afhankelijkheidsverhoudingen zijn wederkerig: zij komen tot uitdrukking in tribuutverplichtingen, het verlenen van diensten, politieke en militaire steun aan de leiders enerzijds en het bieden van bescherming aan de clientèle anderzijds. Deze hiërarchisering binnen de tribale samenlevingen weerspiegelt zich ook in de sociale organisa-

tie van de produktie. Wolf spreekt van de overgang van een 'kin-ordered mode of production' naar een *tributary mode of production*.

Voor de studie van de religie in de ijzertijd is kennis van het organisatieniveau van de tribale samenlevingen in deze periode van direct belang. De vormgeving van de religie wordt immers in hoge mate bepaald door de sociale, politieke en economische structuur van een samenleving. Wanneer die verandert, zal in de regel ook de structuur van de religie veranderen. In weinig complexe tribale samenlevingsvormen die gedomineerd worden door verwantschapsprincipes zal in de religieuze vormgeving een belangrijk accent liggen op de doden- en vooroudercultus. De cosmologie – het geheel aan voorstellingen omtrent de realiteit en het bovennatuurlijke – van deze tribale samenlevingen is waarschijnlijk nog weinig gedifferentieerd. Een min of meer egalitaire structuur van de sociale werkelijkheid zal haar afspiegeling vinden in eenzelfde bovennatuurlijke sociale orde: die van de voorouders (zie ook Sahlin 1968).

In tribale samenlevingen op een hoger niveau van sociale en politieke integratie mogen we in toenemende mate een gedifferentieerde religieuze voorstellingswereld verwachten waarin naast de voorouders wellicht ook plaats is voor goden en helden. Omtrent de laat-Keltische godenwereld in Gallië worden we geïnformeerd door Caesar. Uit zijn berichtgeving blijkt o.a. dat die godenwereld hiërarchisch geordend is: er zijn goden met meer en met minder macht. Het complement van zo'n andere religieuze voorstellingswereld is een complexere en meer gedifferentieerde cultus. Ook in dit opzicht zijn we via literaire en archeologische gegevens over de laat-Keltische religie redelijk goed geïnformeerd. We weten dat verschillende goden om verschillende redenen op verschillende plaatsen zijn vereerd. Cultische handelingen op dit niveau hebben betrekking op diverse belangen: persoonlijke belangen (genezing, vruchtbaarheid, materiële voorspoed), maar ook op de politieke en militaire belangen van complete pagi of stammen. De vormgeving van de cultus is dan ook complex van aard. Bij de belangrijkste culten op stamniveau is sprake van religieuze specialisten, zoals de druïden. In samenhang met deze veranderingen in de laat La Tène-periode mag ook een differentiatie en hiërarchisering met betrekking tot de cultusplaatsen worden gepostuleerd. De cultusplaatsen van eenvoudige tribale samenlevingsverbanden (gebaseerd op verwantschapsrelaties) zijn ongetwijfeld primair bedoeld voor de doden- en vooroudercultus. In een aantal gevallen is het onderscheid tussen grafmonument en cultusplaats zelfs nauwelijks te maken. Dit geldt bijvoorbeeld voor de in 4.1 besproken enclosures van Destelbergen en Mühlacker uit de Hallstatt-periode en de enclosures van La Fin d'Euery uit de La Tène-periode. In complexere tribale samenlevingen vindt waarschijnlijk een ruimtelijke scheiding

tussen grafmonumenten en heiligdommen plaats. Tegelijk wordt, parallel aan de nederzettingshiërarchie, een hiërarchie binnen de cultusplaatsen zichtbaar. Op het lagere, lokale niveau, zijn simpele cultusplaatsen te verwachten, op de hogere niveau's, bijvoorbeeld die van de stam of de pagus, veel grotere heiligdommen met ongetwijfeld een complexe cultus. Tot de laatste categorie heiligdommen is in de eerste plaats een aantal grote Viereckschansen te rekenen. De omvang van deze monumenten en de grote hoeveelheid arbeid die in de aanleg ervan geïnvesteerd is, duidt aan dat ze op een regionaal niveau moeten hebben gefunctioneerd²³. Een ander argument daarvoor is dat ze soms zijn gesitueerd binnen centrale nederzettingen (bijvoorbeeld een oppidum, zoals op de Donnersberg). Ook sommige Noordfranse heiligdommen van het Belgische type horen in deze categorie centrale cultusplaatsen thuis. Hun regionale betekenis wordt bepaald door de ligging (binnen een oppidum, zoals in Gournay) of door het feit dat ze worden opgevolgd door belangrijke Gallo-Romeinse tempelcomplexen. Behalve een vanzelfsprekende religieuze functie hebben deze centrale heiligdommen uit de La Tène-periode waarschijnlijk ook vaak een sociaal-politieke functie gehad, met name als centrale vergaderplaats – het befaamde Louernios-verhaal bij Poseidonios is daarvoor een directe aanwijzing.

Uit dit overzicht moge blijken dat de complexe en minder complexe tribale samenlevingsvormen een verschillende religieuze vormgeving kennen, d.w.z. een verschillende religieuze voorstellingswereld en een verschillende cultus. Bij de interpretatie van de cultus binnen de rituele enclosures zal met deze onderscheiden contexten rekening moeten worden gehouden; typologische-comparatieve analyses zijn als basis voor een dergelijke interpretatie ten enen male ontoereikend.

In de Romeinse periode wordt de hiërarchie van inheemse cultusplaatsen getransformeerd in een hiërarchie van inheems-Romeinse heiligdommen, met als nieuw element aan de top de forumtempels in de civitashoofdsteden. Het bijzondere is dat tot nu toe het laagste niveau van deze hiërarchie, dat van de eenvoudige rurale heiligdommen, archeologisch in feite onzichtbaar is gebleven (Wightman 1986, 569). Met de ontdekking van de cultusplaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied kan deze lacune thans worden opgevuld.

Om de functie van deze cultusplaatsen nader te kunnen bepalen zullen we moeten letten op de sociaal-politieke en economische structuur van de samenlevingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de eerste eeuwen na Chr. Het complexiteitsniveau van deze samenlevingen is, zo hebben we gesteld, waarschijnlijk in hoge mate bepalend voor hun religieuze voorstellingswereld en de door hen gepractiseerde cultus. In dit verband moeten we overigens een onder-

scheid maken tussen de samenlevingsstructuur van vóór 70 en die van ná 70. Dit verschil wordt bepaald door de voortgang van het romaniseringsproces. Uit het recente grootschalige nederzettingsonderzoek in het Maas-Demer-Scheldegebied komt duidelijk naar voren dat de hier woonachtige Tungri, Texuandri en Batavi gedurende de 1e eeuw na Chr. (in ieder geval tot 70) nog een tribale samenlevingsstructuur vertonen. Typerend zijn grote omheinde nederzettingen die tenminste voor een deel in de eerste helft van de eeuw zijn aangelegd (Oss-Ussen, Hoogeloon, Riethoven). De huizenbouw, de technologie, de agrarische strategie en de grafvormen zijn traditioneel-inheems van karakter. Romeinse invloeden manifesteren zich alleen in de schaarse importen van luxe producten (aardewerk, glaswerk etc.). Omdat deze voornamelijk voorkomen in de grotere graven en rondom bepaalde boerderijen (in Hoogeloon de boerderij die in de 2e eeuw wordt opgevolgd door een villa) mag worden aangenomen dat binnen de nederzettingen lokale leiders optreden. Van een sterke sociale stratificatie en differentiatie is echter geen sprake. Kenmerkend voor deze tribale samenlevingen is ongetwijfeld een 'kin-ordered mode of production'.

Verwantschappelijke relaties mogen ook bepalend worden geacht voor de vormgeving van de lokale religie. Een doden- en vooroudercultus in verband met de rituele enclosures van het Maas-Demer-Scheldegebied lijkt dan ook aannemelijk.

Wellicht behoeft deze interpretatie van de inhoud van de cultus echter nog enige nuancering. Aanleiding hiertoe geeft de constatering dat de besproken cultusplaatsen nergens in de buurt van grafvelden voorkomen, maar op of bij nederzettingsterreinen liggen. Enkele cultusplaatsen zijn zelfs gelijktijdig met de nederzetting aangelegd.

Geeft deze relatie cultusplaats – nederzetting wellicht uitdrukking aan wat wij eerder het lokaliteitsprincipe hebben genoemd, aan zoiets als een lokale identiteit? Is de doden- en vooroudercultus georiënteerd geweest op een bijzondere voorouder, bijvoorbeeld de (mythische) stichter van de nederzetting? Als dat het geval is mogen we misschien ook denken aan een dominante rol van de lokale leiders in de cultus. Door een rechtstreeks contact met de voorouder(s) kunnen zij hun lokale machtspositie hebben gelegitimeerd. In het kader van een religieus-antropologische interpretatie valt misschien ook nog iets te zeggen over de cultuspalen binnen de enclosures. Het ligt voor de hand aan te nemen dat zij een centrale rol hebben gespeeld in een doden- of vooroudercultus, al dan niet met duidelijk 'lokale accenten'. Hoewel vooralsnog ieder bewijs ontbreekt is het verleidelijk om te veronderstellen dat het gaat om palen die op de een of andere manier de voorouders, de stichter van de nederzetting of 'local spirits' hebben gerepresenteerd. Misschien waren ze bewerkt en hebben ze zelfs een antropomorf karakter gehad. In die gedaante zouden ze mis-

schien vergeleken kunnen worden met de steles op de Zuid-Duitse Hallstatt-grafheuvels. Slechts gelukkige toevalsvondsten kunnen aantonen of bewerkte palen c.q. houten beelden inderdaad een rol in de cultusplaatsen hebben gespeeld²⁴. In de discussie over de palen en paalstellingen moet overigens ook nog met andere aspecten rekening worden gehouden. Zo is het niet uitgesloten dat het aantal palen en de oriëntatie van de paalstelling een specifieke symbolische betekenis hebben gehad. Nadere uitspraken daaromtrent lijken bij de huidige stand van kennis echter nauwelijks mogelijk.

Een aantal cultusplaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied is ook in de 2e en het begin van de 3e eeuw nog in gebruik. Deze continuïteit is opmerkelijk, omdat de structuur van de samenlevingen in dit gebied tijdens de genoemde periode nogal ingrijpende veranderingen lijkt te ondergaan. Deze veranderingen hangen samen met een toenemende integratie in het Romeinse staatsstelsel, de urbanisering en de opkomst van een marktgerichte villa-economie. Zij bestaan uit een afnemend belang van verwantschapsrelaties en een toenemend belang van afhankelijkheidsrelaties, waarschijnlijk in de vorm van patroon-clientverhoudingen (Slofstra 1983).

De villa-economie impliceert een overgang van een 'kin-ordered mode of production' naar een 'tributary mode of production'. Wat voor gevolgen hebben deze structurele veranderingen binnen de inheemse samenleving in de 2e en 3e eeuw voor de religie op lokaal-ruraal niveau? Redenerend vanuit de theorie dat religie een reflectie vormt van de sociaal-politieke en economische verhoudingen binnen een samenleving, kan men een afnemend belang verwachten van de doden- en vooroudercultus en wellicht een toe-

nemend belang van de verering van inheems-Romeinse godheden. De archeologische gegevens uit de rurale cultusplaatsen in ons gebied wijzen echter eerder op continuïteit dan op veranderingen. Dat zou kunnen betekenen dat ondanks de veranderingen in het sociaal-politieke en economische systeem verwantschaps- en lokaliteitsprincipes toch een belangrijke rol zijn blijven spelen in de lokale cultus²⁵.

Misschien manifesteren de te verwachten veranderingen in het religieuze systeem zich eerder onafhankelijk van de traditionele cultusplaatsen. Een aanwijzing daarvoor vormt het regelmatig optreden van Jupiterzuilen op villaterreinen (Bauchhenz en Noelke 1981). Zij symboliseren de acceptatie van Romeinse religieuze symbolen en geven wellicht tegelijkertijd uitdrukking aan de loyaliteit van een geromaneerde inheemse elite van villa-bewoners aan de Romeinse keizer.

Het voorkomen van traditionele cultusplaatsen en Jupiterzuilen op villaterreinen zou erop kunnen wijzen dat de dubbele machtsbasis van de in oorsprong inheemse villa-elite (gevormd door traditionele rechten en politieke en economische contacten met de Romeinse wereld) in de 2e en 3e eeuw wellicht een dubbele legitimering heeft gehad: enerzijds door de traditionele religie, anderzijds door nieuwe religieuze voorstellingen en cultusvormen van Romeinse herkomst²⁶.

In hoeverre deze religieus-antropologische hypothesen over de betekenis van de inheems-Romeinse cultusplaatsen in het Maas-Demer-Scheldegebied juist zijn, zal met name moeten blijken uit voortgezet grootschalig (lokaal en regionaal) nederzettingsonderzoek, waarbij aan religieuze aspecten meer dan voorheen expliciet aandacht wordt besteed.

summary

Rural sanctuaries from the Roman period in the Meuse-Demer-Scheldt area

This article discusses a group of six monuments discovered in the area between the rivers Meuse, Demer and Scheldt, on either side of the Dutch-Belgian border (*fig. 1*). Most of these monuments are enclosures, consisting of a rectangular, square or almost square area defined by a palisade or a ditch and – demonstrated in one case – a bank (*figs. 2, 6-7, 9, 11, 14-15*). Only at Wijshagen was no clearly recognizable peripheral structure found. In three of the monuments entrances were found (Hoogeloo (2), Wijnegem (2) and Neerharen (1)). Features observed in the interior are: one or two settings of aligned posts (Hoogeloo, Oss-Ussen, Alphen and Wijnegem), pits (Hoogeloo, Oss-Ussen, Wijnegem, Neerharen and possibly Wijshagen) and, though only in the walled

enclosure at Alphen, a barrow. Unfortunately this tumulus had been robbed in the recent past. A remarkable phenomenon was observed at Neerharen, where the area within the enclosure had been dug out.

Almost all the enclosures yielded unusual finds, the most interesting of which were:

1. Hoogeloo (20.5 × 22.5 m; *figs. 3-4*): early Roman pottery (Belgic ware, terra sigillata), four Roman coins, fragments of a terracotta figurine, a La Tene glass bracelet, an iron nave band and five iron knives.
2. Oss-Ussen (45 × 45(?) m; *fig. 8*): a cup of native pottery, several fragments of 1st century terra sigillata and two La Tene glass bracelets.

3. Alphen (34×46 m; *fig. 9*): 18th and 19th century reports mentioning Roman coins from a *legerplaats* (military camp) may refer to this enclosure. The coins date from the Flavian period to the first half of the 4th century.
4. Wijnegem (32×33 m; *figs. 12-13*): 43 Roman coins, eight bronze bracelets and eight fibulae.
5. Neerharen-Rekem (11×13.5 m; *fig. 14*): three iron ploughshares.
6. Wijshagen (estimated to be at least 30×50 m; *fig. 15*): 22 Roman coins, 28 bronze bracelets, 35 fibulae and 330 fragments of terra sigillata.

The enclosures must have been constructed in the 1st century AD. Four of the sites possibly date back to the first half of that century (Hoogeloon, Oss-Ussen, Wijnegem and Wijshagen). The Oss-Ussen monument had fallen into disuse by the 2nd century AD, while that at Hoogeloon remained in use for slightly longer. The monuments at Neerhagen, Wijnegem and Wijshagen went out of use in the 3rd century and that at Alphen possibly in the 4th century.

In chapters 2 and 3 it is argued that the six monuments were simple, rural sanctuaries of local importance. Three were discovered in or near a rural settlement. The monuments fit into a larger pattern of which the *Viereckschanzen* found in southern Germany and France, the so-called Belgic sanctuaries in northern France, enclosures in southern England and Norfolk and some of the *Grabgärten* found in the Rhineland seem to form the constituent elements. The similarities are stressed between the Meuse-Demer-Scheldt enclosures and the 'Belgic' sanctuaries. Small dimensions, votive pits, settings of aligned posts (*fig. 5*) and votive offerings like coins, fibulae, bracelets and ploughshares are elements observed in the sanctuaries of both regions.

In chapter 3 it is also suggested that the Roman period enclosures in our area of study were no new development

in that period, but formed the culmination of a native tradition that had lasted for at least 300 years, that is, since the end of the middle Iron Age. This idea is based mainly on the large enclosure with funerary annexe in the prehistoric cemetery of Oss-Ussen (*fig. 18*). Its unusual dimensions (32×33.5 m) along with the large amount of pottery found in the peripheral ditch and the two contemporary pits within the ditch make it likely that this monument served as a simple, open-air sanctuary.

Chapter 4 discusses the question of the interpretation of the cult practised in the rural sanctuaries. The close genetic, morphological and spatial relations between ritual enclosures and funerary monuments in Western Europe in the Iron Age would bring to mind a cult oriented towards the dead and the ancestors. This interpretation based on typological and comparative methods is partly in agreement with an anthropological interpretation of the cult. The 1st century AD sanctuaries in the Meuse-Demer-Scheldt area are characteristic of local tribal communities in the peripheral regions of the Roman provinces of Gallia Belgica and Germania Inferior, still dominated by kinship relations and a kin-ordered mode of production. It is on this ground that a cult of the dead and the ancestors can be expected, possibly with 'local accents' (worship of a mythical village founder and local spirits), centering on the aligned (anthropomorphic?) cult posts in the sanctuaries. Despite the drastic social, political and economic changes that took place within the local communities of the Meuse-Demer-Scheldt region as a result of the process of Romanisation and integration in the 2nd and 3rd centuries, the essence of the native cult probably survived. It is argued that in this period the originally native villa elite possibly legitimated its powerful position in two ways: in the first place via the traditional religion (with a cult based on the worship of the dead and the ancestors practised within the rural sanctuaries) and, secondly, by accepting new Roman religious symbols, like the Jupiter columns and related cult practices.

noten

- 1 Het bekertype met geprofileerde rand lijkt betrekkelijk zeldzaam te zijn. Mogelijke parallellen komen voor in het grafveld van Nijmegen-West en in Séron, tumulus II. Onze dank voor deze informatie geldt drs. Annelies Koster (Instituut voor Oude Geschiedenis en Archeologie, Kath. Universiteit Nijmegen) en dr. Sophia M.E. van Lith (Instituut voor Prae- en Protohistorie, Universiteit van Amsterdam).
- 2 Mededeling dr. Georgette van Boekel, Vught.
- 3 De munten werden gedetermineerd door Jelle Prins (Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit).
- 4 Voor een plattegrond van de nederzetting Westerveld zie Van der Sanden in druk.

5 Dit betekent dat de 2e-eeuwse vondsten, beide uit het westelijk deel van de greppel, als een latere verontreiniging beoordeeld moeten worden.

6 Deze (maximale) afmetingen wijken enigszins af van de in de oorspronkelijke publikatie opgegeven maten: daar gaat het om de afstanden tussen de binnenkanten van de tegenover elkaar liggende greppelgedeelten.

7 In dit artikel situeert Stroobant de 'legerplaats' direct ten noorden van De Bartjes, hetgeen zeer sterk afwijkt van zijn eerdere plaatsaanduiding. Wel interessant is zijn mening over de omvang van de 'legerplaats': Le prétendu camp romain nous paraît avoir trop peu de superficie pour avoir eu cette destination (1927, 108).

8 Het is niet onmogelijk dat ook de door Verhagen (1983, 124-

- 125) beschreven 'médailles onder Riel gevonden' van de hier besproken vindplaats afkomstig zijn. Indien dat werkelijk zo is, begint de reeks al met keizer Caligula, in de eerste helft van de 1e eeuw.
- 9 Van de in totaal 43 uit de enclosure afkomstige munten kunnen vier exemplaren later in de 1e eeuw worden gedateerd, 15 in de 2e eeuw en drie in de eerste helft van de 3e eeuw. Niet nader te determineren zijn 14 exemplaren.
- 10 De armbanden en de fibulae zijn gedetermineerd door Ine Pulles (Archeologisch Historisch Instituut, Universiteit van Amsterdam).
- 11 Mondelinge mededeling dr. G. de Boe, jan. 1987.
- 12 Een soortgelijke verdenking kan evenzeer de aangrenzende structuur F gelden. Deze vormt waarschijnlijk een deel van een vierhoek; de enige compleet blootgelegde zijde meet bijna 17,50 m (fig. 14:F). De begrenzing van structuur F bestaat uit een greppel van 70 cm breed en 10 cm diep. Op 2,30 m van de noordelijke greppel bevindt zich een rij van vier (oorspronkelijk vijf?) ver uit elkaar gelegen paalkuilen. Bij gebrek aan vondsten is een scherpe datering van de structuur helaas onmogelijk. Een interpretatie als gebouw(fragment) ligt misschien voor de hand (De Boe 1985), maar de bijzondere afmetingen, de plaatsing van de palenrij, het ontbreken van rechte hoeken (evenals bij structuur B) en de parallelle ligging ten opzicht van structuur B geven aanleiding om aan die interpretatie te twijfelen en te denken aan een tweede cultusplaats. Doorslaggevende argumenten ontbreken echter. De interpretatie van structuur F wordt overigens ook nog bemoeilijkt door de onduidelijke relatie tot de beide huisplattegronden U en V (De Boe 1985, fig. 8 en 9).
- 13 Ook verder naar het oosten, in Bohemen en Moravië, zouden nog Viereckschanzen voorkomen (Drda e.a. 1971). Wij hebben deze echter om verschillende redenen niet in onze beschouwingen betrokken.
- 14 Dit is althans de indruk die in de archeologische literatuur gewekt wordt. Men kan zich in dit verband echter afvragen hoe volledig de greppels van de onderzochte Viereckschanzen zijn opgegraven. De publikaties geven daarover geen uitsluitsel.
- 15 De gebouwtjes in de cultusplaats te Aiterhofen, Kr. Straubing-Bogen, waren tijdens fase 2 (Ha C) niet alleen door een paalzetting maar ook door een dubbele greppel van de buitenwereld afgescheiden (Christlein/Stork 1980).
- 16 De meningen hierover lopen uiteen; vgl. Buchsenschutz 1984, 235 met de bijdrage van J.M. Couderc in Villes 1985, 94.
- 17 In dit artikel rekenen wij tot het Rijnland - in navolging van Wightman 1970 - ook het gebied aan de benedenloop van de Moezel.
- 18 Verder naar het zuidwesten, aan de bovenloop van de Moezel, zijn nog enkele geïsoleerde vierhoekige enclosures ontdekt. Een van de bekendste ligt bij Eisenach (35 x 35 m; Haffner 1977).
- 19 In Sieverich, Kr. Düren, werd in 1963 door L.H. Barfield een Grabgarten volledig opgegraven (Barfield 1965). Het monument was ongeveer vierkant (15,40 x 14,10/16,30 m). Op het binnenterrein werden twee kuilen onderzocht, waarvan er één talrijke houtskoolpartikels bevatte. Een graf werd niet aangetroffen. Scherven in de greppelvulling dateren de enclosure in de 1e eeuw na Chr.
- 20 Zie voor dit bijzondere aspect het overzicht in Ross 1974, 59-65.
- 21 Dat het om een voorganger gaat is alleen maar waarschijnlijk. Er werden geen oversnijdingen vastgesteld.
- 22 Brunaux ontleent dit idee aan L. Berger, die zich voor de interpretatie van de Viereckschanzen als centrale vergaderplaatsen beroept op de Louernios-passage bij Poseidonios (Berger 1963).
- 23 G. Mansfeld (1981, 368) heeft berekend dat de constructie van een Viereckschanze van ongeveer 100 x 100 m met wal en gracht en een niet uitzonderlijke verhoging van het binnenterrein met 30 cm een grondverplaatsing van ongeveer 4900 m³ met zich meebrengt. Het is wellicht interessant om aan de hand van dit soort schattingen, eventueel omgerekend in aantallen arbeidsuren, een hiërarchie binnen de Zuidduitse Viereckschanzen te bepalen. In combinatie met geografische analyses zou dat kunnen leiden tot een nadere specificatie van de sociaal-ruimtelijke niveau's waarop de Viereckschanzen hebben gefunctioneerd (voor soortgelijke analyses met betrekking tot neolithische monumenten in Wessex, zie Renfrew 1973).
- 24 Een voorbeeld van zo'n gelukkige toevallig vondst vormt de bewerkte houten plank met antropomorf karakter uit een waterput in Oss-Ussen. Datering: 3e of 2e eeuw v.Chr. (Van der Sanden 1986).
- 25 Enige steun voor deze veronderstelling levert de Matronencultus in het gebied tussen Rijn en Maas. Inscripties op wij-altaren maken duidelijk dat deze cultus, die typerend is voor de villa-wereld van de 2e en 3e eeuw, i.e.g. mede georganiseerd is geweest op basis van verwantschapsgroepen (Rüger 1972).
- 26 Een eerdere hypothese is door Theuws geformuleerd voor het vroeg-middeleeuwse villasysteem in de Kempen: 'The traditional religious-cognitive system will have continued to function well into the eighth century. Traditional claims on land and authority over people were maintained with the help of this system and in combination with the new religion in order to legitimize and sanction the dual power base of the new elites both in the eyes of their subjects and their overlords in the centre of Austrasia' (Theuws 1986, 128).

Jan Slofstra
Vrije Universiteit
Archeologisch Instituut
Postbus 7161
NL-1007 MC Amsterdam

Wijnand van der Sanden
Provinciaal Museum van Drenthe
Postbus 134
NL-9400 AC Assen

literatuur

- Barfield, L.H. 1965 Untersuchung von Grabeinfriedungen bei Gut Dirlau, Kreis Düren, *Bonner Jahrbücher* 165, 167-176.
- Bauchhenz, G. 1981 *Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen*, Köln (Beihefte Bonner Jahrbücher, Band 41).
P. Noelke
- Bechert, T. 1986 Die 'Einfriedungen' von Krefeld-Gellep – militärisch oder zivil ? In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20), 96-100.
- Berger, L. 1963 Poseidonios Fragment 18: Ein Beitrag zur Deutung der spätkeltischen Viereckschanzen?, *Ur-Schweiz XXVII*, 2/3, 26-28.
- Bittel, K. 1978 Viereckschanzen und Grabhügel – Erwägungen und Anregungen, *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 35, 1-16.
1981 Religion und Kult. In: K. Bittel, W. Kimmig, S. Schiek, *Die Kelten in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 85-117.
- Boe, G. de 1983 De Romeinse villa te Neerharen-Rekem, *Conspectus MCMLXXXII*, *Archaeologia Belgica* 253, 56-60.
1985 De opgravingscampagne 1984 te Neerharen-Rekem, *Archaeologia Belgica* I,2, 53-62.
- Brisson, A. 1955 Cimetières gaulois et gallo-romains à enclos en Champagne, I; Le cimetière de l'Homme mort à Ecury-le-Repos (Marne), *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 6, 313-333.
J.J. Hatt
- Brunaux, J.-L. 1986 *Les Gaulois; sanctuaires et rites*, Paris.
- Brunaux, J.-L. 1985 *Gournay I; les fouilles sur le sanctuaire et l'oppidum (1975-1984)*, Chevières (Revue Archéologique de Picardie, nr. spéc.).
Meniel, P.
Poplin, F.
- Buchsenschutz, O. 1984 *Structures d'habitats et fortifications de l'âge du fer en France septentrionale*, Paris (Mémoires de la Société Préhistorique Française 18).
- Cadoux, J.-L. 1986 Les armes du sanctuaire gaulois de Ribemont-sur-Ancre (Somme) et leur contexte. In: A. Duval, J. Gomez de Soto eds., *Actes du VIIIe colloque sur les âges du fer en France non méditerranéenne, Angoulême 1984* (Aquitania, supplément 1), 203-210.
- Christlein, R. 1980 Der hallstattzeitliche Tempelbezirk von Aiterhofen, Landkreis Straubing-Bogen, Niederbayern, *Jahresheft der bayerischen Bodendenkmalpflege* 21, 43-55.
S. Stork
- Collis, J. 1975 *Defended sites of the Late La Tène in Central and Western Europe*, Oxford (BAR Supplementary Series 2).
- Crummy, Ph. 1980 The temples of Roman Colchester. In: W. Rodwell (ed.), *Temples, churches and religion: recent research in Roman Britain*, Oxford (BAR British Series 77), 243-283.

- Cuyt, G. 1982 Sporen van een inheemse en Germaans-Romeinse nederzetting te Wijnegem, *Conspectus MCMLXXXI*, *Archaeologia Belgica* 247, 60-64.
- 1983 Gallo-Romeinse en middeleeuwse bewoningssporen te Wijnegem, *Conspectus MCMLXXXII*, *Archaeologia Belgica* 253, 61-64.
- 1984 Gallo-Romeinse en middeleeuwse houtbouwsporen te Wijnegem, *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologia Belgica* 258, 126-130.
- 1985 De inheems-Romeinse nederzetting te Wijnegem, *Archaeologia Belgica* 1,2, 67-70.
- Cuyt, G. 1979 Een Romeinse muntschat op de 'Steenakker' te Wijnegem: sestertii en antoniniani uit de tweede en derde eeuw, *Belgisch tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde* CXXV, 156-172.
- J. van Heesch
- Déchelette, J. 1914 *Manuel d'Archéologie*, II-3, Paris.
- Decker, K.V. 1962 Iron Age square enclosures in Rhineland, *Antiquity* 36, 175-178.
- I. Scollar
- Downey, R. 1980 The Hayling Island temple and religious connections across the Channel. In: W. Rodwell (ed.), *Temples, churches and religion: recent research in Roman Britain*, Oxford (BAR British Series 77), 289-304.
- A. King
- G. Soffe
- Drda, P. 1971 Oppida und Viereckschanzen, *Archeologické Rozhledy* 23, 288-293.
- J. Waldhauser
- M. Cižmář
- Drexel, F. 1931 Templum, *Germania* XV, 1-6.
- Drury, P.J. 1980 Non-classical religious buildings in Iron-age and Roman Britain: a review. In: W. Rodwell (ed.), *Temples, churches and religion: recent research in Roman Britain*, Oxford (BAR British Series 77), 45-78.
- Eiden, H. 1976 *Zehn Jahre Ausgrabungen an Mittelrhein und Mosel; Einführung - Fundplätze - Funde*, Koblenz.
- Engels, H.J. 1976 *Der Donnersberg*, Wiesbaden.
- Goessler, P. 1952 Auf den Spuren spätkeltischer Religionsübung in Süddeutschland, *Neue Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie Schwabens*, 27-34.
- Gregory, T. 1986 Enclosures of 'Thornham' type in Norfolk, *East Anglian Archaeology Report* 30, 32-35.
- Haffner, A. 1977 Die Viereckschanze von Eisenach. In: *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern* Band 33, Mainz, 195-196.
- Hermans, C.R. 1865 *Noordbrabants Oudheden*, 's-Hertogenbosch.
- Heylen, A. 1793 *Verlichtinge der Brabandsche en andere Nederlandsche oudheden ofte vaderlandsche Verhandeling over eenige urnen ofte lyk-vaten, onlangs dóór de zorg en bekostinge van den eerw.sten Heere Godefridus Hermans, Prelaet der Abdye Tongerlo, ontdekt by het dorp Alphen.....*, Maastricht.
- Holwerda, J.H. 1941 *De Belgische waar in Nijmegen*, Den Haag.
- Hull, M.R. 1958 *Roman Colchester*, Oxford (Reports of the research committee of the Society of Antiquaries of London 20).
- Janssens, D. 1977 Een Gallo-Romeins grafveld te Maaseik, I, *Archaeologia Belgica* 198.

- Kuper, A. 1982 Lineage theory: a critical retrospect, *Annual Review of Anthropology* 11, 71-95.
- Laet, S.J. de 1966 *Van grafmonument tot heiligdom; beschouwingen over de oorsprong van het Kelto-Romeins fanum met vierkantige cella*, Brussel.
- Maes, K. 1987 Begraafplaats uit de ijzertijd en Romeinse vondsten op de 'de Rietem' te Wijshagen (gem. Meeuwen-Gruitrode), *Archaeologia Belgica* II,1, 47-56.
- L. van Impe
- Mansfeld, G. 1981 Untersuchungen an keltischen Viereckschanzen, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 6, 351-368.
- Nash, D. 1978 Territory and state formation in Central Gaul. In: D. Green, C. Haselgrove, M. Spriggs (eds.), *Social organisation and settlement* II, Oxford (BAR Supplementary Series 47), 455-475.
- Paar, I. 1971 Kastell Gelduba; Forschungs- und Grabungsberichte bis 1969. In: *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlandes* II (= *Rheinische Ausgrabungen* 10), Düsseldorf, 242-339.
- C.B. Rüger
- Piette, J. 1981 Le fanum de la Villeneuve-au-Châtelot (Aube); état des recherches en 1979, *Mémoires de la Société archéologique champenoise* 2, 367-375.
- Piton, D. 1985 Le fanum des 'Châtelets' de Vendeuil-Caply (Oise), *Revue archéologique de Picardie* 1-2, 25-47.
- G. Dilly
- Planck, D. 1982 Eine keltische Viereckschanze in Fellbach-Schmidlen, *Germania* 60, 105-168.
- 1986 Die Viereckschanze von Fellbach-Schmidlen. In: D. Planck e.a., *Der Keltenfürst von Hochdorf; Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 340-353.
- Planck, D., e.a. 1986 *Der Keltenfürst von Hochdorf; Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie in Baden-Württemberg*; Katalog zur Ausstellung in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln vom 31. Januar bis 31. März 1986, Stuttgart.
- Renfrew, C. 1973 Monuments, mobilisation and social organisation in neolithic Wessex. In: C. Renfrew (ed.), *The explanation of culture change: models in prehistory*, London, 539-558.
- Rodwell, W. 1980 Temple archaeology: problems of the present and portents for the future. In: W. Rodwell (ed.), *Temples, churches and religion: recent research in Roman Britain*, Oxford (BAR British Series 77), 211-249.
- Ross, A. 1974 *Pagan Celtic Britain; studies in iconography and tradition*, London.
- Roymans, N. 1983 The North Belgic tribes in the 1st century B.C.: a historical-anthropological perspective. In: R. Brandt en J. Slofstra (eds.), *Roman and Native in the Low Countries*, Oxford (BAR International Series 184), 43-69.
- Roymans, N. 1980 Celtic coins from the Netherlands and their archaeological context, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 30, 173-254.
- W. van der Sanden
- Rüger, C.B. 1972 Gallisch-germanische Kurien, *Epigraphische Studien* 9, 251-260.
- Sahlins, M. 1968 *Tribesmen*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Sanden, W. van der 1977 Omswervingen door Romeins Alphen. In: N. Roymans e.a. (red.), *Brabantse Oudheden; aangeboden aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag*, Eindhoven (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 16), 111-121.

- 1986 Houtsnijwerk uit de late ijertijd uit een waterput in Oss-Ussen. In: H. Fokkens e.a. (red.), *Op zoek naar mens en materiële cultuur; feestbundel aangeboden aan J.D. van der Waals ter gelegenheid van zijn emeritaat*, Groningen, 73-84.
- in druk Oss-Ussen: de nederzettingen. In: W. van der Sanden en P.W. van den Broeke (red.), *Getekend Zand; tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem 31).
- Sanden, W. van der
H. van der Klift 1984 Een tumulus uit de Romeinse tijd te Alphen, *Analecta Praehistorica Leidensia* 17, 107-118.
- Schiek, S. 1981 Bestattungsbräuche. In: K. Bittel, W. Kimmig, S. Schiek, *Die Kelten in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 118-137.
- 1982 Zu Viereckschanzen und Grabhügeln, eine Ergänzung, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 7, 221-231.
- 1984 Zu einer Viereckschanze bei Ehningen, Ldkr. Böblingen, Baden-Württemberg. In: O.H. Frey, H. Roth (Hrsg.), *Studien zu Siedlungsfragen der Latènezeit*, Marburg (Veröffentlichung des vorgeschichtlichen Seminars Marburg 3), 187-198.
- Schwarz, K. 1960 Spätkeltische Viereckschanzen; Ergebnisse der topographischen Vermessung und der Ausgrabungen 1957-1959, *Jahresbericht des bayerischen Landesamt für Denkmalpflege* 18, 51-84.
- 1975 Die Geschichte eines keltischen Temenos im nördlichen Alpenvorland. In: *Ausgrabungen in Deutschland* 1, Mainz, 324-358.
- Scollar, I. 1968 Iron Age enclosures in the Cologne Basin. In: J.M. Coles, D.D.A. Simpson (eds.), *Studies in Ancient Europe; essays presented to Stuart Piggott*, Leicester, 227-232.
- Slofstra, J. 1982 Een inheems-Romeinse villa op de Kerkackers bij Hoogeloon. In: J. Slofstra e.a., *Het Kempenproject, een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre, 102-112.
- 1983 An anthropological approach to the study of romanization processes. In: R. Brandt, J. Slofstra, *Roman and Native in the Low Countries; spheres of interaction*, Oxford (BAR International Series 184), 71-104.
- Slofstra, J.
J. Bazelmans 1983 Een inheems-Romeinse nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon. In: J. Slofstra e.a., *Het Kempenproject 2, een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering*, Waalre, 19-28.
- Stroobant, L. 1908 Découverte d'urnes Hallstattiennes à Goirle (Brabant septentrional, Hollande), *Taxandria*, 159-162.
- 1927 Six nécropoles à incinération limitrophes de la Campine Anversoise, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles* 42, 94-118.
- Theuws, F. 1986 The integration of the Kempen region into the Frankish empire (550-750): some hypothesis, *Helinium* 26, 121-136.
- Verhagen, J.H. 1983 Vergeten muntvondsten uit West-Brabant, *Brabants Heem* 35, 122-129.
- Villes, A. (éd.) 1985 *La civilisation Gauloise en Pays Carnutes*, Châteaudun.
- Wightman, E.M. 1970 Rhineland 'Grabgärten' and their context, *Bonner Jahrbücher* 170, 211-232.
- 1986 Pagan cults in the province of Belgica. In: W. Haase (Hrsg.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 18,1, Berlin-New York, 542-589.
- Wolf, E. 1982 *Europe and the people without history*, Berkeley-Los Angeles-London.
- Zürn, H. 1971 Die keltische Viereckschanze bei Tomerdingen, Kreis Ulm (Württemberg). *Proceedings of the Prehistoric Society* 37, 218-227.